

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNDARLIK KİBRİ ÖLÇEĞİ GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Yüksek Lisans Tezi

MERYEM ÜNAL

AMASYA
Temmuz-2022

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİNDARLIK KİBRİ ÖLÇEĞİ GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Hazırlayan
Meryem ÜNAL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Halil APAYDIN

AMASYA-2022

ETİK BEYAN

Tezimin içerdiki yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 18/07/2022.

İmza

Meryem ÜNAL

TEZ ONAY SAYFASI

ÖZET

DİNDARLIK KİBRİ ÖLÇEĞİ GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Meryem ÜNAL

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Haziran/2022

Danışman: Prof. Dr. Halil APAYDIN

Tarih boyunca kibir konusu önemli bir erdemsizlik olarak kabul edilmiş ve toplumsal hastalıkların sebebi olarak düşünülmüştür. Antik çağlardan beri bir davranış ve duygu olarak kibir kavramı ele alınmış ve çoğu toplumda yerilmiş olsa da kibirle ilgili nicel çalışmalar yok denecek kadar azdır. Kibirle ilgili ölçek geliştirme çalışmaları ise liderlik kibri ve müşteri kibri ölçekleri ile sınırlı kalmıştır. Bu nedenle bu çalışma da dindarlık kibrinin ölçülmesi amaçlanmıştır.

Bu tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Birinci ve ikinci bölümü nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması ve kavram analizine dayanmaktadır. Araştırmanın amacına uygun olarak geniş bir İslami literatür taraması yapılmış ve İslam alimlerinde dinle ilgili kibir göstergesi olarak kabul edilen konular listelenmiştir. Dindarlık kibri “bir kişinin dinin fazilet olarak kabul ettiği bir konuda kendisini diğer insanlardan üstün görmesi” şeklinde tanımlanmıştır. Üçüncü bölümde, temelde nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak, uzman görüşleri doğrultusunda hazırlanan ve 21 kapalı uçlu maddeden oluşan yapılandırılmış bir anket formu kullanılmıştır. Üç ilahiyat fakültesinden 600 kişilik öğrenci grubu uygun örnekleme yöntemiyle seçilmiş ve bunlardan 567 öğrenci anket formunu doldurmuştur. Veri analizinde Açıklayıcı Faktör analizi, Doğrulayıcı Faktör analizi, tanımlayıcı istatistikler, Cronbach’s alpha, Bileşik Tutarlılık, Ortalama Açıklanan Değer, Pearson Korelasyonu ve Wilcoxon Testi kullanılmıştır.

Açımlayıcı Faktör analizi sonuçlarına göre 6 maddeden oluşan iki faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Birinci faktör Ritüel Boyut, ikincisi ise Entelektüel Boyut olarak adlandırılmıştır. Boyutlar İslami yazınla örtüşmektedir. Bu iki boyutlu yapı, geliştirilen Dindarlık Kibri Ölçeği'nin %67'sini açıklamaktadır. Doğrulayıcı Faktör analizi sonucunda elde edilen iyilik uyum indeksleri iki boyutlu ölçek yapısını doğrulamaktadır (CMIN/df < 3; GFI, AGF; CFI, IFI and NFI> 0.9; RMSEA <0,08).

Ölçeğin güvenilirliği, Cronbach's alpha, Bileşik Güvenilirlik ve test-tekrar-test tekniği ile araştırılmıştır. Yüksek Coefficient Alpha (0.7) ve Bileşik Güvenilirlik (<0,72) ölçeğin yüksek iç tutarlığa sahip olduğunu göstermektedir. Wilcoxon testi sonucuna göre ilk test ve son test ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p>0.05$).

Araştırmanın tüm safhalarında bilimsel yöntemin takip edilmesi, madde geliştirme sürecinde uzman görüşlerine başvurulması ve faktör analizi sonuçları, ölçeğin kapsam ve yapısal geçerliğini sağladığını göstermektedir. Açıklanan Ortalama Varyans değerleri ve Bileşik Güvenilirlik değerleri ölçeğin yakınsak ve ıraksak geçerliği sağladığını göstermektedir.

Dindarlık Kibri Ölçeği, İslami literatüre dayanan ilk çalışma olma özelliği taşımaktadır. Araştırmacılar bu ölçeği, bireylerin dindarlık kibrini ölçmede farklı grup ve örneklemelerde kullanabilirler. Dindarlık kibri kavramının benzer ve farklı kavramlarla olan ilişkisi üzerine araştırmalar yapılması ölçeğin güvenilirliği ve geçerliğine katkı sunacaktır.

Anahtar kelimeler: Kibir, Dindarlık kibri, Dindarlık kibri ölçeği

ABSTRACT

DEVELOPMENT OF RELIGIOUS ARROGANCE SCALE

Meryem ÜNAL

Amasya University, Institute of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences, M.A, June/ 2022

Supervisor: Prof. Dr. Halil APAYDIN

Throughout history, the theme of arrogance is accepted as a serious ethical unvirtue and thought of as the cause of societal illnesses. Although arrogance, as behaviour and feeling, has been written about and criticized in most cultures since ancient times, there is almost any quantitative research about arrogance. Moreover, scale development about arrogance is nearly limited to leadership arrogance and customer arrogance. Therefore, in this study, a scale to measure religious arrogance is aimed.

This thesis consists of three parts. The first and second parts of the research are based on qualitative research methods, literature review, and analysis. Toward the aim of the study, a large amount of Islamic literature is researched, and items evaluated by Islamic scholars as indicators of religious arrogance are listed. Religious arrogance is defined as “seeing oneself superior to others for the subject which is accepted virtue by religion”. The third part is based on mainly the quantitative research methods. A close-ended structured questionnaire consisting of 21 items is formed according to specialist opinions and used to gather data. A sample of 600 students in three universities of theology faculties is selected through convenience sampling and 567 of them completed the questionnaire in 2022. Exploratory and Confirmatory Factor analysis, descriptive statistics, Cronbach’s alpha, Compound Reliability, Average Value Explained, Pearson Correlation, and Wilcoxon Test are used to analyse data.

According to the results of Exploratory Factor analysis, a two-factor scale structure with 6 items is gathered. The first factor is called the Ritual Dimension and the second one is called the Intellectual Dimension. These two dimensions are in line with the Islamic text.

The two-dimensional structure explains 67 % of the developed Religious Arrogance Scale. Results of Confirmatory Factor analysis confirm two-dimensional scale structure with good fitness indexes (CMIN/df < 3; GFI, AGF; CFI, IFI and NFI> 0.9; RMSEA <0,08).

To investigate the reliability of the scale Cronbach's alpha, Composite Reliability and test-retest analysis are used. The high coefficient alpha (0.7) and Composite Reliability (<0,72) indicate the internal consistency of the scale. According to Wilcoxon test, there is no difference between the mean rank of the first test and the second test of the scale ($p>0.05$).

Content and structural validities of the scale are supported by following scientific scale development procedure and taking specialist opinions in items development, and results of explanatory and confirmatory factor analysis. Moreover, values of Average Variance Explained and Compound Reliability support Convergent validity and Divergent validity.

The Religious Arrogance Scale is the first study on religious arrogance based on Islamic literature. Researchers can use this scale to study the arrogance of the individuals in future research in different samples and groups. Studies on the relationship between religious arrogance and similar and different concepts will contribute to the reliability and validity of the scale.

Keywords: Arrogance, Religious arrogance, Religious arrogance scale

ÖNSÖZ

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın amacından, öneminden, probleminden, alt problemlerinden, yönteminden, varsayımlarından ve sınırlılıklarından bahsedilmiştir.

Birinci bölümde kibir kavramından, kibirle ilişkili kavramlardan, kibrin mahiyetinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise kibir kavramına tarihi perspektiften bakılmış ve kibir kavramı ile ilgili yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Dindarlık Kibri Ölçeği Geliştirme Çalışması ile ilgili yapılan analizlerden bahsedilmiştir.

Meryem ÜNAL

TEŞEKKÜR

Bu çalışmada kıymetli görüşleriyle bana yol gösteren ve yardımcı olan tez danışmanım Prof. Dr. Halil APAYDIN'a, ölçek maddeleri hazırlanırken katkı sağlayan alan uzmanlarına, öğreticilere ve ankete katılım sağlayan öğrencilere çok teşekkür ederim.

Tüm eğitim hayatım boyunca ve tez sürecinde beni destekleyen ve her zaman yanımda olan anneme, kardeşlerime ve bu çalışmamın gerçekleşmesinde başından sonuna katkılarıyla beni destekleyen babama teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
TEŞEKKÜR	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar DİZİNİ.....	xiii
ŞEKİLLER DİZİNİ	xiv
KISALTMALAR DİZİNİ	xv
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Problem Durumu	1
2. Araştırmanın Alt Problemleri	1
3. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
4. Araştırmanın Yöntemi	2
5. Araştırmanın Varsayımları	2
6. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	3

I. BÖLÜM

1. KİBİR KAVRAMI VE MAHİYETİ	4
1.1. Kibir Kelimesinin Sözlük Anlamı	4
1.2. Felsefi, Ahlaki ve Dini Bir Kavram Olarak Kibir	5
1.3. Nefsin Öfke Gücü Bağlamında Kibir	7
1.4. Tevazunun Zıddı Olarak Kibir.....	9
1.5. Kibirle İlişkili Kavramlar.....	10

1.5.1. Narsizm	10
1.5.2. Ucb	12
1.5.3. Gurur ve Fahr	13
1.6. Kibrin Mahiyeti.....	15
1.6.1. Kibrin Unsurları	15
1.6.2. Kibrin Konusu.....	16
1.6.2.1. Faziletlerle Kibirlenmek.....	17
1.6.2.1.1. İlimle Kibirlenmek	17
1.6.2.1.2. Amel ve İbadetlerle Kibirlenmek	18
1.6.2.1.3. Dini Kıyafet ile Kibirlenmek.....	19
1.6.2.2. Varlıkla Kibirlenmek	19
1.6.2.2.1. Zenginlikle Kibirlenmek	19
1.6.2.2.2. İdari ve Mesleki Makamla Kibirlenmek	20
1.6.2.3. Bedensel ve Zihinsel Özelliklerle Kibirlenmek	20
1.6.2.3.1. Güzellikle Kibirlenmek	20
1.6.2.3.2. Fiziki Güçle Kibirlenmek.....	21
1.6.2.3.3. Akıl Gücü ile Kibirlenmek.....	21
1.6.2.4. Çevre ve Nüfusla Kibirlenmek.....	21
1.6.2.4.1. Çoklukla Kibirlenmek	21
1.6.2.4.2. Üst Makamlara Yakınlıkla Kibirlenmek	21
1.6.2.4.3. Soy-Sopla Kibirlenmek	22
1.6.2.5. Reziletlerle Kibirlenmek	22
1.6.2.6. Sahip Olunmayan Şeylerle Kibirlenmek.....	23
1.6.3. Kibir Çeşitleri.....	24
1.6.3.1. Derinlik Bakımından Sınıflandırma	24

1.6.3.1.1. Ortaya Çıkışı Bakımından Kibir	24
1.6.3.1.2. Zâhirî-Bâtınî Bakımdan Kibir	24
1.6.3.2. Öznesel Sınıflandırma	26
1.6.3.2.1. Entelektüel Kibir	26
1.6.3.2.2. Tüketici Kibri	29
1.6.3.2.3. Örgütsel Kibir	29
1.6.3.2.4. Cemaat Kibri	30
1.6.3.3. Fonksiyonlarına Göre Sınıflandırma	30
1.6.4. Kibrin Muhatapları	31
1.6.5. Kibrin Tabakaları	32
1.6.6. Kibrin Sebepleri	32
1.6.6.1. Ucb (Kendini Beğenme)	33
1.6.6.2. Kin	33
1.6.6.3. Haset (Çekememezlik)	34
1.6.6.4. Riya	34
1.6.6.5. Övülme	35
1.6.7. Kibrin Sonuçları	35
1.6.7.1. Bireyler Açısından Sonuçları	35
1.6.7.2. Diğer Bireyler Açısından Sonuçları	40
1.6.7.3. Örgütsel Sonuçları	41
1.6.7.4. Toplumsal Sonuçları	42
1.6.8. Kibirli Kişinin Özellikleri	43
1.6.9. Kibrin Alametleri	45
1.6.10. Kibir Davranışının Algılanması	49

II. BÖLÜM

2. TARİHİ PERSPEKTİFTEN KİBİR VE KİBİRLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR .	51
2.1. Antik Çağlarda Kibir	51
2.2. Hristiyanlıkta Kibir	52
2.3. Cahiliye Arap Toplumunda Kibir	52
2.4. Kur'an'da Kibir.....	53
2.5. Hadislerde Kibir.....	56
2.6. Kibirle İlgili Çalışmalar	57
2.6.1. Felsefi ve İslami Kaynaklarda Kibir	57
2.6.2. Kibirle İlgili Yapılan Ölçek Çalışmaları	62
2.6.2.1. Tevazu-Kibir Ölçeği.....	62
2.6.2.2. İşyeri Kibir Ölçeği (WARS)	62
2.6.2.3. Kibir-Tevazu İslami Ölçeği (ISAH).....	62
2.6.2.4. Tüketici Kibri Ölçeği	63
2.6.2.5. Yedi Ölümcül Günah Ölçeği.....	64

III. BÖLÜM

3. DİNDARLIK KİBİRİ ÖLÇEĞİ GELİŞTİRME ÇALIŞMASI	65
3.1. Amaç ve Yöntem	65
3.2. Kavramın Kuramsal Çerçevesinin Belirlenmesi ve Kavram Tanımının Yapılması	66
3.3. Dindarlık Kibri Kavramının Davranışsal Göstergelerinin Belirlenmesi	67
3.4. Dindarlık Kibri İfadeleri ile İlgili Uzman Görüşlerinin Alınması	67
3.5. Ölçek Geliştirme Tekniğinin Belirlenmesi ve Deneme Uygulaması.....	67
3.6. Çalışma Grubunun Oluşturulması ve Verilerin Toplanması	68
3.7. İfadelerle İlgili Tanımlayıcı İstatistikler	69
3.8. FA İçin Veri Analizi ve Dindarlık Kibri Ölçeğinin Oluşturulması	70
3.8.1. Ön Koşulların Denetimi	70

3.8.1.1. Normallik Testi ve Uç Değer Analizi	70
3.8.2. Açımlayıcı Faktör Analizi.....	71
3.8.2.1. Veri Setinin Faktör Analizine Uygunluğunun Denetimi	71
3.8.2.2. Faktör Çıkarma Yönteminin Seçilmesi.....	72
3.8.2.3. Rotasyon Yönteminin Seçilmesi	73
3.8.2.4. Faktör Sayısının Belirlenmesi ve Adlandırılması	73
3.9. Doğrulayıcı Faktör Analizi (Confirmatory Factor Analysis)	77
3.9.1. Ön Koşulların Sağlanması	78
3.9.2. Temel Analizler	79
3.10. Dindarlık Kibri Ölçeğinin Güvenilirlik Analizleri	83
3.11. Dindarlık Kibri Ölçeğinin Geçerlik Analizi	85
3.11.1. Kapsam Geçerliği (Yüzey Geçerliği).....	85
3.11.2. Yapı Geçerliği.....	85
3.11.3. Yakınsak Geçerlik.....	86
3.11.4. Iraksak Geçerlik (Divergent Validity)	86
SONUÇ VE ÖNERİLER	88
KAYNAKÇA	90
EKLER	104
Ek-1. Kibir Davranışları, Davranış Özellikleri ve Kaynakları	105
Ek-2. Anket Formu	107
Ek-3. Dindarlık Kibri Ölçeği (DKÖ) Formu	109
ÖZGEÇMİŞ.....	110

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 3.1. Demografik Verilerle İlgili Tanımlayıcı İstatistikler.....	68
Tablo 3.2. Maddelerin Ortalama ve Standard Sapma Değerleri.....	69
Tablo 3.3. AFA için Çarpıklık ve Basıklık Değerleri.....	70
Tablo 3.4. KMO ve Bartlett's Testi	74
Tablo 3.5. Ortak Faktör Varyansları.....	75
Tablo 3.6. DKÖ'nün Toplam Açıklanan Varyansı.....	75
Tablo 3.7. Dindarlık Kibri Boyutları ve Faktör Yükleri.....	76
Tablo 3.8. AFA-DKÖ Maddeler Arası Korelasyonu.....	77
Tablo 3.9. AFA-DKÖ Boyutlar Arası Korelasyon	77
Tablo 3.10. DFA için Çarpıklık ve Basıklık Değerleri.....	78
Tablo 3.11. Doğrulan DKÖ için Normallik Değerleri	78
Tablo 3.12. Model Uyum İndeksleri.....	79
Tablo 3.13. DFA Regresyon Katsayıları	80
Tablo 3.14. Doğrulan DKÖ için Maddeler arası Korelasyon	82
Tablo 3.15. Doğrulan DKÖ için Boyutlar arası Korelasyon Analizi.....	82
Tablo 3.16. AFA ve DFA için Karşılaştırmalı Korelasyon Analizi	83
Tablo 3.17. Güvenilirlik Analizleri.....	84
Tablo 3.18. Test Tekrar Test Spearman Korelasyonu Katsayıları ve Wilcoxon Testi Sonuçları.....	85
Tablo 3.19. İraksak Geçerlik (Divergent Vality)	87

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Kibrin Unsurları ve Fonksiyonları	15
Şekil 3.1. Yamaç Grafiği.....	74
Şekil 3.2. Standardize Olmayan Yol Diyagramı	81
Şekil 3.3. Standardize Yol Diyagramı.....	81

KISALTMALAR DİZİNİ

AFA: Açımlayıcı Faktör Analizi

akt.: Aktaran

çev.: Çeviren

DFA: Doğrulayıcı Faktör Analizi

DKÖ: Dindarlık Kibir Ölçeği

ed.: Editör

FA: Faktör Analizi

Haz.: Hazırlayan

Hz.: Hazreti

ö.: Ölümü

sad.: Sadeleştiren

s.a.v. : Sallallahu Aleyhi Vesellem

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Thk.: Tahkik

vd.: ve diğerleri

GİRİŞ

İnsan doğasının köklü ve çirkin bir dışa vurumlarından biri olan kibrin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Hatta medeniyetlerin ve büyük imparatorlukların çöküşünde de kısmen de olsa kibrin rolü bulunmaktadır (Milyavsky et al., 2017: 1, 2; Padua et al., 2010: 77). Osmanlı ilim adamlarından Azmi Pir Mehmed'in ulemadan aktardığı "Kibir, zamanın belası; zalim ve ezicidir" sözü her dönemde cari olan bir gerçekliği yansıtmaktadır (Azmi, 2019: 399). Günümüzde de hayatın her sahasında ve her meslekte kibirle ve kibirli insanlarla yüzleşmek mümkündür (Haan et al., 2007, Tanesini, 2016: 72). İnsanlar arasındaki ikili ilişkilerden, grup ve aile içi ilişkilere, toplumsal yaşamdan ülkeler ve devletler arası ilişkilere birçok problemin kaynağında kibir bulunmaktadır (Cowan et al., 2019: 425).

Kibir günümüzde yaygın olarak ciddi bir ahlaki erdemsizlik olarak kabul edilmekte ve iktisadi, siyasi, çevresel ve sosyal hastalıkların sebebi olarak görülmektedir (Dillon, 2015: 3). Öyle ki günümüzde bazı toplumlarda kibirli olmak bir moda haline geldiğinden dolayı içinde bulunduğumuz dönem kibir asrı olarak adlandırılmaktadır (Gibbs, 2009).

Kibir hemen hemen bütün kültürlerde yerilmiş olmasına ve kibir kavramının antik zamanlardan beri yaygın olmasına rağmen modern zamanlarda kibirle ilgili araştırmalar oldukça kısıtlı kalmıştır (Cowan et al., 2019: 426).

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kibir kavramından, kibirle ilişkili kavramlardan, kibrin mahiyetinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise kibir kavramına tarihi perspektiften bakılmış ve kibir kavramı ile ilgili yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Dindarlık Kibri Ölçeği Geliştirme Çalışması ile ilgili yapılan analizlerden bahsedilmiştir.

1. Araştırmanın Problem Durumu

Bu tez çalışmasında dindar bireylerin kibirli davranışlarını ölçmeye yönelik geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı geliştirmek amaçlanmaktadır.

2. Araştırmanın Alt Problemleri

1. Dindarlık Kibri Ölçeği geçerlik şartlarını sağlamakta mıdır?
2. Dindarlık Kibri Ölçeği güvenirlik şartlarını sağlamakta mıdır?

3. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu tez çalışmasında Açımlayıcı ve Doğrulayıcı faktör analizlerine dayalı, dindarlık kibri davranışlarını ölçmeyi sağlayan “özbildirim” türü bir ölçme aracı (ölçek) geliştirmek amaçlanmaktadır. Kibirle ilgili çeşitli ölçekler geliştirilmiş olsa da özellikle dindarlık kibri ölçen bir ölçme aracı geliştirilmemiştir. Bu bakımdan bu tez çalışması bu konudaki ilk çalışma olma özelliği taşımaktadır.

4. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmanın birinci ve ikinci bölümü nitel araştırma yöntemlerinden literatür taramasına dayanmaktadır. Üçüncü bölümde veri toplama aracı olarak uzman görüşleri doğrultusunda hazırlanan ve 21 kapalı uçlu maddeden oluşan nicel araştırma yöntemlerinden yapılandırılmış bir anket formu kullanılmıştır. Tez çalışmasının uygulama aşaması Amasya Üniversitesi Etik Kurulu onayı ile yapılmıştır. Çalışma grubu olarak Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi öğrencileri belirlenmiştir. 600 kişilik öğrenci grubu uygun örnekleme yöntemiyle seçilmiş ve bunlardan 567 öğrenci anket formunu doldurmuştur. Verilen cevapların güvenilir olması açısından anket uygulanan kişilerden isim istenmemiştir.

Verilerin analizi için temel olarak davranış bilimlerinde, psikolojide, eğitim bilimlerinde ve sosyal bilimlerde karmaşık verilerin analizinde sıklıkla tercih edilen Açımlayıcı Faktör analizi, Doğrulayıcı Faktör analizi, tanımlayıcı istatistikler, Cronbach's alpha, Bileşik Tutarlılık, Ortalama Açıklanan Değer, Pearson Korelasyonu, Spearman Korelasyonu ve Wilcoxon Testi kullanılmıştır.

5. Araştırmanın Varsayımları

1. Dindarlık Kibri Ölçeğinde yer alan soruların hazırlanmasında başvuru kaynakların güvenilir olduğu varsayılmıştır.

2. Ölçek geliştirme süresince başvuru uzman görüşlerinin yeterli olduğu varsayılmıştır.

3. Geliştirilen Dindarlık Kibri Ölçeğinde kullanılan ifadelerin anlaşılır olduğu varsayılmıştır.

4. Araştırmaya katkı sağlayan bütün öğrencilerin ölçek maddelerini dürüst, tarafsız ve samimi bir şekilde cevaplandırırları kabul edilmiştir.

5. Uygulamaya katılan öğrencilerin dindar oldukları varsayılmıştır.

6. Araştırmanın Sınırlılıkları

Sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda olduğu gibi bu araştırmada da bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Bu sınırlılıklar şu şekilde açıklanabilir:

1. Madde havuzunda yer alan maddelerin “dindarlık kibri” kavramını yansıttığı iddiası araştırmacının ve alan uzmanlarının sübjektif değerlendirmelerine bağlıdır.

2. Ölçek ifadelerine verilen cevaplar, araştırmaya katılanların kendileri ile ilgili sübjektif değerlendirmeleridir.

3. Araştırmada kullanılan faktör analizi ile ilgili bir kısım sınırlılıklar bulunmaktadır. Bunlar faktör analizinin sübjektif yönüyle ilgilidir (Hair et al., 2010; Plucker, 2003: 22). Çıkarılacak faktör sayısına karar verme, rotasyon tekniğine karar verme ve faktör yüklerinin anlamlı olmasına karar verme araştırmacının sübjektif değerlendirmesine bağlıdır.

4. Çalışma grubu yeterli olmakla birlikte zaman ve maliyet baskısından dolayı nispeten küçük belirlenmiştir. Araştırma, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi öğrencileri ile sınırlıdır.

5. Araştırmaya katılan öğrencilerin dindarlık kibri davranışları hakkında bilgi edinmek amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilen Dindarlık Kibri Ölçeği kullanılmıştır. Bu nedenle öğrencilerin dindarlık kibri davranışları ölçekte yer alan maddelerle sınırlıdır.

I. BÖLÜM

1. KİBİR KAVRAMI ve MAHİYETİ

1.1. Kibir Kelimesinin Sözlük Anlamı

Aşağıda kibir kelimesi ve türevlerinin sözlük anlamları açıklanmaktadır:

Kibir (Arapça kibr, İngilizce arrogance); büyüklük taslama, yukarıdan bakma, küçümseme (Parlatır, 2009: 907), kendini beğenme, kendini başkalarından üstün tutma (sayma, görme), büyüklenme, gurur (TDK), burun büyüklüğü (Ayverdi), benlik, mütevazı olmama (Uludağ, 2012: 218, 71), kendine aşırı değer verme duygusu (Çağbayır), kendisi başkasından üstün olmadığı halde kendisini başkasından üstün görme ve tutma hastalığı (Yegin, 1983: 330) olarak tanımlanmaktadır.

Kibirlenmek (Arapça tekebbür, İngilizce become arrogant) kendini başkalarından büyük saymak, kibirli olmak (Ayverdi), kendini başkalarından üstün görmek, büyüklenmek (TDK) olarak açıklanmaktadır. Ayrıca kibirlenmek (tekebbür), kibir düşüncesini hal ve davranışlarla ortaya koymak olarak da açıklanmaktadır (Selvi, 212: 634).

Kibirli (Arapça mütekebbir, İngilizce arrogant); başkalarını küçük, hor, kendini büyük, üstün gören (sayan), büyüklük taslayan, büyüklenen (Çağbayır; Ayverdi), gururlu, mağrur (TDK) kimseye denmektedir. Kibirlinin zıt manası kibirsiz, alçak gönüllü (Ayverdi), kendini büyük görmeyen, büyüklenmeyen (TDK) mütevazı olarak açıklanmaktadır.

Türkçede aynı zamanda kibirle alakalı birçok deyim kullanılmaktadır. “Ayan azası olduğu için, bekleme salonunda birkaç dakika kalmak bile kibrine dokunmuştu.” (TDK) ve “Bilmiyorum demeyi kibrim yediremedim.” (Ayverdi) örneklerinde “kibrine dokunmak” ve “kibrine yedirememek” deyimleri işi ya da durumu kendine verdiği paye ve öneme uygun görmeyip gocunmak, büyüklüğüne yakıştıramamak anlamında kullanılmaktadır (Ayverdi).

1.2. Felsefi, Ahlaki ve Dini Bir Kavram Olarak Kibir

Kibir; kötü haslet (özellik), kötü sıfat (Gazzâlî, 1981: 481, 485), illet ve hastalık (İbn Kemmune¹, 2011:174; İbn Miskeveyh, 2017: 234; Gazzâlî, 1992: 312), kötü huy (Neyrizi, 2018: 140), öldürücü zehir (Mesnevi, 2015: 569), büyük bir felaket (Muhâsibî: 2020: 391), ahlaksızlık² (İbrahim Tennuri, 2019: 212) ve nefsin tabiatında yer alan doğal güdü ve eğilim (Hökelekli, 2010: 13) olarak kabul edilmektedir.

Dini kaynaklarda kibir nefsin bir sıfatı olarak açıklanmaktadır. el-Mekkî'ye (2004a: 229, 340) göre kibir, ucup, kin, haset, övülme sevgisi ve halk içinde anılma arzusu gibi kötü ahlaklar kalbe ait günahlardandır. Aynı zamanda kibir, övünme, övülmeyi sevmek ve yücelik sıfatları Rablık sıfatlarıdır. Bu helak edici sıfatlar her insanda derece derece bulunmaktadır. Bu bağlamda kibir; söz, davranış, giyim-kuşam, eşya ve mekânda tevazuya aykırı davranmaktır. İnanan bir kimse bahsedilen bu beş konunun bir kısmında kibire müptela olabilir. Ancak kimde bu beş konuda kibir halleri tam olarak bulunursa o kimse kibirli olarak kabul edilmektedir (el-Mekkî, 2004b. 588).

Temel dini ve ahlakla ilgili kaynaklarda kibir ve ucb (kendini beğenme) kavramları birlikte ya da konu olarak birbiri ardınca ele alınmaktadır (bkz. Muhâsibî; 2020; Gazzâlî, 1992; Gazzâlî, 1992b). Kibirilenmenin sıfat olarak ucba yakın olduğu, kibrin hakikatinin ucb olduğu, kibrin ucb sıfatının eseri olarak ortaya çıktığı ya da ucbun kibri doğurduğu belirtilmektedir (Gazzâlî, 1981: 495; Hakkı, 904; Kınalızade, 2020: 161; Muhâsibî, 2020: 389; Taşköprizade, 2014: 126). Dolayısıyla kibir kavramını tanımlarken ucb ile yakın ilişkisine dikkat çekilmektedir. Bu bakımdan öncelikle ucbun tanımını vermek faydalı olacaktır. Ucb kişinin kendini bir kısım üstün vasıflara sahip olduğu zannıyla beğenmesi olarak tanımlanmaktadır (Kınalızade, 2020: 152). Ucbun başlangıcında kibir yoktur. Ancak kendini beğenme insanı genellikle başkalarından üstün olduğu düşüncesine, başkalarını aşağı görmeye, küçümsemeye ve onlara tenezzül etmemeye sevk etmektedir (Muhâsibî, 2020: 416).

Kibir, insanın kendi konumunu bilmemesinden, kendi küçüklüğünü algılayamamasından dolayı insanlara karşı büyüklenmesi, başkalarını beğenmemesi,

¹ 1215 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Yahudi olup mantık, felsefe, tıp ve kimya ile meşgul olmuştur. İsmi, İzzüddeve Sa'd b. Mansûr b. Sa'd el-İsrâîlî el-Bağdâdî'dir (Topaloğlu, 1999: 127).

² Kibirle hulk bir yire gelmez /Ağzı acı olan şeker bilmez

insanları yanına yaklaştırmaması, böbürlenmesi ve övünmesidir. Bu bağlamda kibir; insanın büyülenmesi ve bu büyülenmeden kaynaklanan kötü huyların tamamının adıdır. (Muhâsibî, 2020: 395).

İbn Adi (2013: 42), kibri “insanın kendini büyük görmesi, sahip olduğu değerli şeyleri fazlasıyla beğenmesi, insanları küçümseyip dikkate almaması ve tevazu gösterilmesi gereken kişiye tepeden bakma” olarak tanımlamaktadır.

Kibri, kişinin kendisini başkasından üstün (büyük, iyi) görmesi (kabul etmesi, bilmesi) olarak tanımlayan Gazzâlî’ye göre kibirlenme kişiye sevinç ve neşe vermektedir. Diğer bir ifadeyle, kişi kendisini başkasından daha üstün ve iyi bilmesiyle mutlu olmaktadır. Böylelikle kişide bir çeşit kibir atmosferi oluşur ki diğer insanları aşağı ve kendi hizmetçisi konumuna indirir (1981: 481, 485).

İbn Ebü’r-Rebi (ö. 1224) kibri “Kişi kendi nefsinin büyük görmek ve başkasının işini ahsen dahi olsa beğenmeyip kendi ef’âlini istihsan etmek” olarak tanımlamaktadır (2020: 73). Başka müellifler de kibri “kişi kendü nefsinin miktarından a’la bilmek” (Azmî, 2019: 398), kişinin nefsinin azametli ve büyük zannederek başkalarını hor görmesi (Neyrizi, 2018: 180), kendisini yüceltip, başkalarını küçümsemesi (İbnu’l Cezvi, 2019: 82), olarak tanımlayarak kişinin kendini yüceltmesine dikkat çekmişlerdir.

Birgivi’ye göre kibir insanın kendini, kibirlendiği kişinin fevkinde görmesidir. Birgivi, insanın kalbinde kibir duygusu bulunsun veya bulunmasın, haklı olarak veya haksız olarak, sözle veya fiille kibir göstermeyi tekebbür olarak değerlendirmektedir (1969: 150-170; akt. Koç, 2020: 68).

İhya’da Ebu Yezid’e atfen toplumda kendisinden daha kötü insanların olduğunu düşünen insan mütekebbir olarak tanımlanmaktadır (Gazzâlî, 1992b: 325). Kimyâ-ı Saâdet’te Bâyezîd-i Bistâmî’ye atfen kişinin bir kimseyi kendisinden aşağı görmesi kibir olarak ifade edilmiştir.

İbrahim Hakkî’ya göre kızgınlık, cahillik, kendini beğenme, riya gibi kötü sıfatlardan biri olan kibir, insanın “nefsinde kendisini görmesi”nden kaynaklanan bir sıfattır (Hakkî, 882, 904).

Kant (1724-1804)’a göre kibir (superbia), kişinin kendisinin üstün olduğuna dair gerekçelendirilmemiş inancıdır. Kibir bir çeşit arzudur. Bu arzudaki insan başkalarının kendilerini, kendisine göre küçük görmelerini istemektedir. Bu bakımdan kibir, her insanın

doğal olarak talep edebileceği saygının karıştıdır. Kibir uygun bir övünmeden (pride proper) de farklıdır. Uygun övünme bir çeşit izzet-i nefistir (love of honour). Bunda kişi kendi saygınlığını (dignity) başkasıyla mukayese etmez. Bu nedenle bu tür övünme soylu övünme olarak adlandırılmaktadır. Kibirde ise kişi başkasından beklediği saygıyı başkaları için layık görmemektedir. Övünme eğer aşırı olursa bir hatadır. O zaman kişi başkalarının kendi önemini dikkate almasını talep etmektedir (Kant, 1999: 581).

Kant’a göre kibir, kişinin küçümsemeyi kendisine hak olarak gördüğü takipçileri için bir çeşit onur isteme çabası ya da başkalarının kendisi için layık görmediği saygınlığı elde etme gayretidir. Bu, kibrin bir çeşit adaletsizlik ve insan haysiyetine saygısızlık olduğunun açık bir göstergesidir. Sonuçta kendisine değer kazandırmayan vasıtalarla tevessül etmesi insan için bir ahmaklıktan öte bir şey değildir (Kant, 1999: 581, 582).

Johnson ve arkadaşlarına göre (2010: 405, 421) kibir, kişinin abartılı üstünlük duygusunu gösteren davranışlarıdır. Bu davranışları genellikle başkasını aşağılama takip etmektedir. Bu bakımdan kibir, kişinin kendi önemini abartmasıyla ilgili davranışlarına atıfta bulunmaktadır. Böyle bir abartma gerçeklikle uyuşmamaktadır.

Padua ve arkadaşlarına (2010: 77, 79) göre kibir insanın gururlanmasıdır (pride). Bu övünme; kişinin konumunu, benlik saygısını, itibarını, gücünü ya da önemini ve değerini yüceltici herhangi bir şeye aşırı atıfta bulunmasını kapsamaktadır. Gurur, kibrin olumlu yönü iken ucb (vanity) kibrin olumsuz yönünü oluşturmaktadır. Kibrin tam tersi ise zilletir (self-deprecation).

Yukarıda verilen tanımlamalardan hareketle kibirlenmenin tek bir davranış biçimi olmadığı, temelde insanın kendini üstün görme duygusuna dayalı birçok davranışı içeren dini, ahlaki ve psikolojik bir kavram olduğu söylenebilir. Bu bağlamda kibir *“kişinin kendisinde olan ya da olduğunu düşündüğü herhangi bir özellikten dolayı kendisini diğer insanlardan üstün görmesi”* olarak tanımlanabilir.

1.3. Nefsin Öfke Gücü Bağlamında Kibir

Burada Felsefeci ve Ahlakçıların faziletler (erdemler) ve reziletler (erdemsizlikler) ile ilgili yaklaşımlarından bahsetmek kibir kavramının faziletler ve reziletlerle ilgili kavramlaştırmalardaki konumunu göstermek bakımından faydalı olacaktır. Temel İslami kaynak olarak kabul edilen Kur’an ve sünnette çok sayıda erdem ve kötülüklerden

bahsedilmektedir. İslam ahlak filozofları erdemlerle ilgili Aristotelesçi-Galenci yaklaşımın sistematiğini ve hiyerarşisini şablon olarak bunları İslami kaynaklarla desteklediler. İslam felsefe literatüründe erdemler ve reziletler özellikle Aristotelesçi itidal anlayışı çerçevesinde kabul gördü. Aristocu erdem anlayışında hikmet, iffet ve şecaat (yiğitlik) olmak üzere üç temel erdem bulunmaktadır. Bu erdemlerin ifrat ve tefritlerinden oluşan erdemsizlikler ve her bir erdemın alt erdemleri ve erdemsizlikleri bulunmaktadır. Aristoteles'in Nikomakhos'u bu konuda temel kaynak olarak kabul edilmiştir (Arıcı, 2015: 2-4).

İslam dünyasında İbn Miskeveyh'ten başlayıp Gazzâlî, Tûsî, Devvânî ve Kınalızâde'ye kadar uzanan süreçte Aristoteles'in düşünceleri İslami kaynaklarla desteklenerek devam etti (Okday, 2019: 283). Bu bağlamda Râzî'nin³ (865-925) Platoncu nefis görüşü de İslam Felsefecileri tarafından da genel kabul gördü (Uyanık vd., 2019: 26). Râzî Eflatun'a atıf yaparak insanda tanrısal (akleden, düşünen), hayvanî ve nebatî olmak üzere üç nefsin (gücün) bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre, öfkenin kaynağı hayvanî nefistir. Düşünme gücünün şehvî istekleri bastırması için öfke gücü kullanılır. Öfke duygusuna sahip olan nefis, şehvî isteklerle arasına mesafe koyarak onları kontrol eder. Öfke gücünün tefridi, onun şeref, onur ve yiğitlik duygularından yoksun olması; ifradı ise kibir ve baskın gelme sevdasıdır.

İbn Adî (2013, 44, 88)'ye göre de kibir gazabî nefsin yönlendirmesi ile ortaya çıkan ve sahibine zarar veren çirkin bir huydur. Gazzâlî (121, 122) gazabı, ahlakın dört unsurundan⁴ biri olarak ele almaktadır. Gazap kuvvetinin güzelliği, tutulmasının ve kabarmasının hikmetin gerektirdiği düzeyde olmasıdır. Bu şecaat olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir ifade ile şecaat, öfkenin aklın kontrolünde olmasıdır. Gazabın ifradı tehevürdür (aşırı öfke). Aşırı öfkeden ise kibir, gurur, ani kızma ve ucb meydana gelmektedir.

Necmeddîn-i Dâye⁵ (1177-1256) insan nefsinin doğuştan getirdiği heva (arzular) ve gazap (öfke) olmak üzere iki sıfatının bulunduğunu belirtmektedir. Bütün sıfat-ı zamîme (yerilmiş sıfatlar) ve aşağılıklar bu iki sıfattan kaynaklanmaktadır. Bu iki sıfat cehennemin

³ Rey'de doğmuştur. İslâm tarihinde hekim-filozof tipinin en başarılı temsilcilerindendir. Hipokrat ve Câlînüs'tan (Galen) sonra tıp ilmine yaptığı önemli katkılardan dolayı "Araplar'ın Galeni" olarak anılmaktadır. İsmi, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'dir (Kaya, 2016:13).

⁴ Yaradılış ve ahlakın unsurları: İlim (hikmet), gazap (şecaat), şehvet (iffet) ve bu üç kuvvetin arasında adaletin sağlanmasıdır.

⁵ Rey'de doğmuştur. Kübreviyye şeyhlerindendir. Mirşâdü'l-'ibâd mine'l-mebde' ile'l-me'âd adlı tasavvufî eseri İran, Hindistan, Orta Asya ve Türkiye'de oldukça yaygındır. İsmi, Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî'dir (Okuyan, 2006: 496).

mayasıdır ve bunlarla cehenneme girilir. Ancak bu iki sıfat insanın nefsi için gereklidir. Heva sıfatı sayesinde nefis kendine faydalı şeyleri çekerken öfke sıfatı sayesinde nefis kendine zararlı olan nesneleri uzaklaştırmaktadır. Öfkenin amacı haysiyeti yüceltmek (onurlu olmak) ve baş çekmektir (önde görünmek). Bu sıfat her zaman tereffu (yücelik) ve tekebbür gerektirmektedir. Bu sıfatın her zaman hadd-i itidalde (kabul edilebilir sınırdan) bulunması gerekir. Eğer gazap sıfatı kabul edilebilir sınırı aşarsa yavuz hûlu (kötü huy), kibir, düşmanlık, acelecilik, sebatsızlık, cimrilik, ucub ve övünme ortaya çıkmaktadır (2020: 192, 193).

1.4. Tevazunun Zıddı Olarak Kibir

Tevazu, insanın kendisini mevki, makam ve zenginlik açısından daha aşağıda olan kişilerden üstün görmemesi olarak tanımlanmaktadır (Kınalızade, 2020: 88; Tûsî, 2021: 94). Bu bağlamda insanın vicdanını ve fikrini güzelleştiren en önemli faziletlerden biri olarak kabul edilmektedir (Kınalızade, 101). İnsanın mütevazî olup olmadığı söz, davranış, giyim kuşam, eşya ve mekânda tezahür etmektedir. Yoksa insanın kasten kendini diğer insanların nazarında zelil gösterip ayağa düşürmesi ya da zorlayarak ve yapmacık davranışlarla kendini mütevazî gibi göstermesi tevazu değildir (el-Mekkî, 2004b. 308, 587).

Kibir tevazunun zıddı olarak kabul edilmektedir (el-Mekkî, 2004b: 588). Ancak her faziletin sonsuz derecede zıddı⁶ bulunabilmektedir (İbn Miskeveyh, 2017: 228; Kınalızade, 2020: 93; Tûsî, 2021: 94). Tevazu fazileti itidaldir⁷, ifrat ve tefritin ortasıdır. İfrat noktası tekebbür iken tefrit noktası zillet, tezellül (kendini alçak tutma) ve hasisliktir (Gazzâlî, 1992b: 371; Kınalızade, 2020: 88; Tûsî, 2021: 102). Birgivi'ye göre (1969: 150-170; akt. Koç, 2020: 68) tevazunun fazlası haram olan bir tezellül ve kalbin afetlerindendir. Kınalızade'ye göre her fazilette olduğu gibi tevazuda da hem itidalli olup her iki yönde de aşırılığa kaçmamak hem de tevazunun istismarından kaçınmak gerekmektedir. Buna göre bir maslahat için ya da bir zararı uzaklaştırmak için bile olsa tevazu hali takınmak tevazunun istismarıdır. Böyle durumlar, vakara (ağırbaşlılığa) zıttır ve hakiki fazilet sayılmazlar (Kınalızade, 2020: 88).

⁶ Stoacılar, bir erdem ancak bir zıddı olduğunu düşünmektedir.

⁷ İtidal; orta, vasat, denge ya da normal olarak ifade edilebilir.

Gazzâlî'nin Mîzânü'l-amel'inde ve İbn Sîna'nın Ahlak Risalesi'nde “vakar”, şecaatin alt erdemi olarak ele alınmıştır. Vakar'ın ifradı kibir erdemsizliği, tefridi ise tevazu erdemsizliği olarak ifade edilmektedir (Arıcı, 2015: 25). Taşköprizâde ise (2014: 76) tevazuyu ruh yüceliğinin bir alt erdemi olarak ele almaktadır. Tevazunun aşırı uçları ise kibir ve yaltaklanma/dalkavukluktur.

Mütevazı olmak sosyal olarak kabul gören bir davranıştır (Hareli & Weiner, 2000: 235). Tevazu tekebbürden kaynaklanan kötü ahlakın çaresi olarak gösterilmektedir (Gazzâlî, 1981: 340). Tevazunun zıddının kibir erdemsizliği olduğu konusu tartışmalıdır. Tûsî'ye (2021: 149) göre erdemsizliklerin erdemin zıddı denilmesi mecazidir. Ancak aynı türdeki ifrat ve tefrit erdemsizliği birbirlerinin zıddı olabilir. Hareli & Weiner'e (2000: 234) göre kibir ve tevazu arasında yüksek derecede ve olumsuz bir ilişki söz konusu olmasına rağmen kibir tevazunun aynadaki aksi (mirror-image) olarak yorumlanmamalıdır. Dillon'a (2015: 2-4) göre de tevazu erdeminin zıddı (opposite) kibir değildir. Ancak bütün felsefi tartışmalarda ve günlük hayatta tevazu kibrin hem zıddı hem de onu engelleyen onunla savaşan bir erdem olarak görülmüştür. Dini olmayan kaynaklar bile tevazuyu bireysel, iktisadi, politik ve çevresel kibrin tedavisinde önermektedirler.

1.5. Kibirle İlişkili Kavramlar

1.5.1. Narsizm

Narsizm Yunanca “kendi kendine aşık olma” manasına gelmekte ve sudaki aksine hayranlıkla bakarak ölen Narcissus efsanesine dayanmaktadır (Johnson vd., 2010: 406). Narsisizm hem klinik psikolojinin hem de sosyal psikolojinin çalışma alanıdır. Klinik psikolojiye göre “kibir” Narsistik düzensizliğin boyutlarından sadece bir tanesidir. Sosyal psikolojiye göre ise narsisizm normal bir kişilik özelliğidir (Milyavsky et al., 2017: 23). Narsisizmin sosyal psikolojide uzlaşıya varılmış bir tanımı bulunmamaktadır (Tanesini, 2018: 218).

Narsisizm, yanıltıcı yönde davranma, güç için mücadele etme ve egonun ihtiyaçlarını karşılamak için kişilik bütünlüğünü feda etme eğilimlerini barındırmaktadır. Narsist kişilerin zihinleri sınırsız başarı, güç ve güzellik fantezileri ve kendilerini aşırı önemseme duyguları ile meşguldür. Bu bakımdan narsisizm sürekli hayranlık ve teveccühe ihtiyaç duyan

teşhircilik olarak da adlandırılmaktadır. Narsist kişiler, karşılıksız sürekli ilgiyi hak ettiklerine inanmaktadırlar (Katz, 1993: 21, 22). Narsistler dışa dönüklük, uyumsuzluk ve agresiflik eğilimindedirler (Carlson, 2013: 261).

Kibir ve narsisizm birbirleri ile yakından ilgili kavramlar olsa da birbirlerinden farklılaşmaktadır. Birincisi, kibir narsisizme göre daha dar bir içeriğe sahiptir. Örnek olarak Narsistik Kişilik Envanterinde bulunan “Aynada kendime bakmaktan hoşlarım” ifadesi kibir tanımına uyumlu değildir (Johnson et al., 2010: 405). Kibir, üstünlük duygusu (superiority) ve hak görme (entitlement) gibi narsisizmin bazı boyutları ile pozitif yönlü ilişkili olsa da öz yeterlilik (self-sufficiency) ve otorite gibi diğer boyutlarla negatif yönde ilişkisi bulunmaktadır (Johnson et al., 2010: 410, 422).

Tanesini’ye göre (2018: 213, 218) her iki kavramda da ben merkezcilik ve şişirilmiş özel olma duygusu bulunmasına rağmen kırgınlık (öfke) superbia olarak adlandırılan kibir türünün en uygun gösterimidir. Narsizm ise daha çok imrenme, kıskançlıkla (envy) ilgilidir. Narsist kişi başkalarının kendisine hayran olması için çalışmakta ve onlar tarafından sevilme istemektedir. Superbia’da ise kişi diğer insanlara üstünlük kurmak istemektedir. Hatta diğer insanların kalplerine korku salmaktan zevk almaktadır. Bu bakımdan kibir ve narsisizm birbirlerinin tam tersidir.

Hem narsist hem de kibirli kişi üstünlük kurmak istemektedir. Fakat her ikisinin de amaçları farklıdır. Narsist kişi üstünlük kurduğu kişilerinin kendisini sevmesini istemektedir. Bu üstünlüğü de ancak insanlar kendine hayran olursa sağlayabilir. Bunlar kıskanç ve kindar olabilirler ancak öç almayı düşünmezler. Çünkü böyle yapmaları kendilerine hayran olunmasına engel olur. Kibirli kişi ise başkasına kendisini sevdirmeye çalışmaz. Kendilerini yükseltmek için başkalarını alçaltmaktan asla şüphe duymazlar (Tanesini, 2018: 218).

Bir diğer fark, kişinin kendi önemini abartması ve diğerlerini küçümsemesi hareket ve sözle ortaya konduğundan dolayı kibir kişiler arası etkileşimde ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı kibir narsisizme göre daha sosyal bir davranıştır. Narsisizmdeki kendi kendine böbürlenme (self-grandeur) düşüncesi ve kendi fiziğine aşırı hayranlık (physical self-admiration) davranışı başka insanların yokluğunda da mümkündür. Diğer bir ifadeyle kibir açık davranışlarla gösterilirken narsisizm hem açık hem de örtük davranışları ve bilişi (cognition) kapsamaktadır. Sonuç olarak narsisizm ile kibir arasında kavramsal benzerlikler

olsa da aynı fenomenler değildir ve önemli derecede farklılaşmaktadır (Johnson et al., 2010: 406, 422).

1.5.2. Ucb

Ucb (Kendini Beğenme, Böbürlenme); kibir, gurur, ameline ya da yaptığı işlere güvenmek (Yegin, 1983: 739), kendini beğenmişlik, hodbınlık (Parlatır, 2009: 1741) olarak ifade edilmektedir.

el-Mekkî'ye (2004a: 339) göre ucb, kibirli nefsin sıfatlarından birisidir. Ahlakçılar ucbu, insanın kendisini hak etmediği bir derecede görmesi olarak tanımlamakta ve bu durumu insanın nefsindeki aldatıcı bir zan olarak değerlendirmektedirler (Devvânî, 2020: 119; İbn Miskeveyh, 2017: 232; Tûsî, 2021: 159).

İbnu'l Cevzî'ye göre ucb kişinin nefsin beğenmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü, seven sevilenin kötü yönlerini görmez, eksikliklerinin olduğuna inanmaz. Böyle olunca başkalarındaki kusurları görür ve buna inanır (2019: 82). Ucb insanların çoğunda görülen, hataları görünmez yapan, hatta hataları güzel gösteren bir afettir (Muhâsibî, 2020: 355).

Ucb, kişinin kendisini beğenmesi; kendisini anlayışta, zekada, sözde ve davranışta başkasından üstün görmesidir (Gazzâlî, 1981: 401). İbrahim Hakkı'ya (1703-1780) göre ucb insanın kendini büyük, başkalarını küçük görmesi, insanlar hakkında kötü düşünceler beslemesidir (951).

Kınalızade'ye göre (2020: 154) ucb kişinin kendisinde bir kısım üstün faziletlerin olduğunu zannetmesi, başkasında bu tür meziyetlerin olmadığını da düşünerek kendisini yüksek makamlara layık görmesidir. Bu durum aslında kişinin kendi ilim ve faziletine vakıf olup başkasının haline vakıf olmama gibi bir ilmi yetersizliğin sonucunda ortaya çıkmaktadır. İnsanın ucbdan kurtulduğunu zannedip ve onun Tanrı'nın ihsanı olduğunu bilmemesi yine ucba sebep olur. Sonuçta kendine beğenme gurura ve kibre sebep olmakta ancak kibir gazaba sebep olma bakımından ucba göre daha kötü bir huydur.

Muhasibî (2020: 355-390) ucun konusunu din (ilim ve amel) ve dünya ve nefis (zenginlik, kuvvet, güzellik, soy-sop vs) olmak üzere iki genel başlık altında sınıflandırmaktadır. Gazzâlî ve takipçileri (Kınalızade gibi) Muhasibî'nin bahsettiği konuları yedi başlık altında ayrı ayrı ele almaktadırlar. Her üç müellifinde üzerinde durdukları konu, ucb ile kibrin konularının hemen hemen aynı olmasıdır. Konularının aynı

olmasından dolayı ucb ve kibrin aynı kavramlarmış gibi görüldüğüne dikkate çeken Muhasibî'ye göre her iki kavram arasındaki fark ucba “büyüklenme”, “başkalarını tahkir etme” ve “küçümsemenin” olmamasıdır (Muhâsibî, 2020: 390). Kınalızâde de kibri başkasına karşı üstünlük taslama olarak açıklarken aynı konuya dikkate çekmektedir. Kınalızâde aradaki farkı biraz daha belirginleştirerek insanın yalnızken de ucba kapılabileceğini ancak kibirde başkalarını işin içine katması gerektiğini belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle kibir başkasına, ucb ise kişinin kendisine nispet edilmektedir (Kınalızade, 2020: 161).

Gazzâlî'ye göre ucun gerçekleşmesi bir kısım koşullar altındadır (Gazzâlî, 1981: 499):

- Kişinin kabul ettiği bir nimet söz konusu olmalı,
- Kişinin bu nimeti Allah'tan bilmeyip kendi sıfatı olduğu için sevmesi,
- Kişinin bu nimetin elden gitmesinden endişelenmemesi gerekmektedir.

Eğer nimetin elinden çıkıp gideceğinden korkarsa bu kendini beğenme olmaz. Nimetin elinden çıkıp gitmesinden korkmaz fakat Allah'ın kendisine verdiği bir nimeti olduğu için sevinirse yine ucba girmiş olmaz.

İstânbûlî'ye göre ucb “bir şeyi hak etmediği halde onu hak ettiğini düşünmektir, fakat bunu iddia etmemektir.” Kibir ise hem düşünmek hem de iddia etmektir. Ancak kibir ve ucb kavramların aynı olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır (2014: 100).

1.5.3. Gurur ve Fahr

Sözlüklerde gurur; kibir, kendini beğenme, büyüklenme, benlik, övünme, çalım satma (TDK), enaniyet, büyüklük taslama, boş şeylerle övünme (Kubbealtı Lügatı), boş yere güvenmek, aciz, kıymetsiz şeylere güvenip mağrur olmak (Yegin, 1983: 176) olarak ifade edilmektedir. Gurura kapılmak, kibirlenmek; gururu kırılmak da küçük düşmek, hakarete uğramak, büyük taslamayı bırakmak anlamında kullanılmaktadır (Kubbealtı Lügatı). Fahr ise övünme, övünç anlamına gelmektedir (Uludağ, 2012: 131).

Ahlak kitaplarında ucb, övünme (iftihar) ve kibir gazabın sebepleri olarak ayrı başlıklar altında incelenmiştir. İbn Miskeveyh (2017: 232-234) övünmeyi insanın soy-sop, güzellik, mal-mülk, binek gibi kendi dışındaki şeylerle üstünlük yarışına girmesi olarak

tanımlamaktadır. Kınalızade'nin benzer şekilde mübahat olarak adlandırdığı övünme; makam, mal, mülk, mertebe gibi ruhi faziletlerin dışındaki şeylerle insanın övünmesidir. Bunlar, kuvvet ve güzellik gibi ya insanın vücuduyla ilgilidir ya da mal ve mülk gibi insanın dış çevresi ile ilgilidir. Dolayısıyla övünme, kendini mükemmel kabul edip sevinme olarak açıklanmaktadır (Kınalızade, 2020: 152, 155).

Muhâsibî'ye göre övünme (tefahür), gururlanma (mübahat) ile aynı anlama gelmekle birlikte aralarında sebeplerden kaynaklanan çok küçük farklıklar bulunmaktadır. Gurur; ilim ve amelle gururlanmaktır. Örnek olarak ilim bakımından gururlanma, üstünlüğün bilinmesi ve başkasından daha bilgili olduğunu bildirme sevdasıdır. Bu iki kavram da ilim konusunda birleşirler, ancak övünme kişiyi ilmiyle başkasından daha üstün görmeye itmektedir. Muhâsibî'ye göre övünme (tefahür) de bazen kibirden farklılık gösterebilmektedir. Ancak övünme riya açısından ele alındığında başkasına üstünlük sağlama arzusu, yükselme sevgisi ve mal veya başka şeylerin fazlalığıyla ile övünme anlamına gelmektedir (Muhâsibî, 2020: 242, 243).

Yukarıda açıklananlardan anlaşılacağı üzere gurur, övünme kelimeleri Türkçede kibir, kendini beğenme ve böbürlenme anlamında kullanılmaktadır (Çağrı, 1996: 212). Nitekim “Gururumu kırdım, ayağına kadar gittim” ifadesindeki gurur kelimesi kibre kapılmadım ya da tevazu gösterdim manasında kullanılmaktadır.

Tracy and Prehn (2012) gururu (pride) iki kısma ayırmaktadır. Buna göre gurur kavramı gerçekçi (authentic) ve büyüklenmeci (hubristic) olmak üzere iki farklı bileşenden oluşmaktadır. Birincisi toplum tarafından teşvik edilirken ikincisi toplum tarafından kabul görmemektedir. Gerçekçi gurur; güven duygusu, öz-değer ve verimlilik ile ilgilidir, dışa dönüklük, uyumluluk, bilinçlilik, duygusal denge ve yüksek öz-saygı tarafından karakterize edilen kişilik profili ile olumlu ilişkisi bulunmaktadır. Büyüklenmeci gurur ise egotizm ve kibri karakterize etmektedir. Uyumsuzluk, saldırganlık ve düşük öz-saygı kibirli gururla ilgilidir. Bion'a (2013: 2077) göre ise insanın kişiliğindeki yaşama içgüdüğü ağır basarsa gurur öz saygı olarak tezahür eder. Eğer ölüm içgüdüğü galip gelirse gurur kibre dönüşmektedir.

1.6. Kibrin Mahiyeti

1.6.1. Kibrin Unsurları

Cowan ve diğerlerine (2019: 426, 427) göre ise kibrin altı unsuru bulunmaktadır. Şekil 1.1’de görüldüğü gibi müellifler kibrin unsurlarını kibrin fonksiyonlarına bağlı olarak açıklamaktadırlar. Şekilde görülen unsurlar birbirlerinden bağımsız değildirler. Örnek olarak bir kimsenin kendi bilgisine aşırı güveni birinci unsurdaki kendi bilgisi ve kısıtları ile ilgili yanlış algısından bağımsız olmadığı gibi altıncı unsurdaki kişinin başkalarını haksız yere küçük görmesi, üçüncü ve dördüncü unsurlardaki başkalarına karşı üstünlük taslama ve başkalarının bakış açısını anlamadaki başarısızlıkla ilgilidir. Burada söz edilen unsurlar arasındaki bağımlılık aynı zamanda karşılıklı bir bağımlılıktır. Diğer bir ifadeyle unsurlar hem aşağıdan yukarıya hem de yukarıdan aşağıya birbirini etkilemektedir. Şöyle ki yukarıda verilen örneklerin aksine altıncı unsorda ifade edilen başkalarından herhangi bir sebepten dolayı nefret eden bir kişi için bu nefret onların yeteneklerini küçümsemede yeterince motivasyon kaynağı olabilir.

Şekil 1.1. Kibrin Unsurları ve Fonksiyonları

Kaynak: Cowan, N., et al. (2019). Foundations of Arrogance: A Broad Survey and Framework for Research. *Review of General Psychology*, 23(4), 425-443.

Yukarıdaki şekilde dikkate alınması gereken bir diğer konu da unsurların yer aldığı kutucukların büyüklüğü ve toksin (zehirleyicilik) düzeyi ile ilgilidir. Kutucuğun büyük olması yazarlara göre unsurun insanlar arasında daha yaygın olduğunu göstermektedir.

Örnek olarak her insan birinci unsorda ifade edilen kendi bilgisi ve yetenekleri hakkında tam doğru olmayan düşüncelere sahiptir. Ancak sayı yukarı çıktıkça oransal olarak azalmaktadır. Şekilde anlatılmak istenen diğer önemli konu ise yukarı doğru çıkıldıkça unsurun toksin düzeyinin artmasıdır (Cowan et al., 2019: 427).

Padua ve arkadaşlarına (2010: 78) göre kibrin 5 unsuru bulunmaktadır:

- Geçmişteki olumsuz deneyimler,
- Belirli bir korku ve güvensizlik duygusu,
- İnsanın kendi doğası, yaşam ya da diğer insanlar hakkındaki yanlış fikirleri,
- İnsanın kendisini korumak için uyumsuz stratejileri,
- Yukarıda sayılanları gizlemeye çalışan kişilik (persona).

1.6.2. Kibrin Konusu

Kibirilenmeden bahsedebilmek için insanın kendisini diğer insanlardan üstün gördüğü bir konu olması gerekir. Hangi konuda ya da sahip olduğu hangi üstün özelliklerle insan kendini diğer insanlardan üstün görmektedir? Kişinin üstün (kemal) olduğu kabul edilen bir nesne, bir şey, bir sıfatla, gerçekte bunlara sahip olmasa dahi başkalarına karşı böbürlenmesi mümkündür. Diğer bir ifadeyle kişinin diğer insanlara karşı övülmeye değer her bir üstünlük konusu büyüklenmenin konusu olabilir (Gazzâlî, 1981: 487, 490; Gazzâlî, 1992b: 344; Kınalızade, 2020: 161).

Kant da (1999: 49) güç, zenginlik, makam, sağlık, insana refah ve tatmin sağlayan şeylerin, eğer zihinde bunların etkilerini düzeltecek iyi niyet yoksa, kibri oluşturduğunu belirtmektedir.

Kendisiyle kibirilenilecek şeyler⁸ İhyâ'da yedi grupta incelenmektedir. Aşağıda farklı bir sınıflandırma yapılmaktadır.

⁸ Marifetnâme'de ve Kimya-yı Saâdet'te kibrin sebepleri başlığı altında ele alınmaktadır. İmam Birgivi'ye göre bu yedi sebep bilgisizliğe dayandığı için sebep olarak gösterilmektedir. Aslında bunlar sebepler ve gerektirici illetler değildir (1969: 150-170; akt. Koç, 2020: 68).

1.6.2.1. Faziletlerle Kibirlenmek

1.6.2.1.1. İlimle Kibirlenmek

İlimle kibirlenmek insanın bildikleri ile (ilmin izzeti) üstünlük taslamasıdır (Gazzâlî, 1992b: 335). Cezûlî (ö. 744) kibirlilik halinin en fazla alimlerde görüldüğünü belirtmektedir (Tarnabati el-Fasi, 2019: 248). Kibre meyilli olan kişi birazcık ilim öğrendiğinde ya da ezber yaptığında kibirlenecek şeyi bulmuş demektir. Bu tipteki kişi kendisinde ilmin cema ve kemalini görerek büyüklenir, diğer insanları ise küçümser, onları azarlar, onlardan uzaklaşır. Halkı hayvan gibi görür. Kendisinin selamlanmasını, güler yüzle selamına karşılık verilmesini, önünde ayağa kalkılmasını veya çağrısına cevap verilmesini diğer insanlar için bir görev kabul eder. Kendisinin halktan daha şerefli olduğuna inanır. İnsanların onun hizmetine koşmalarını, onun insanlara yapmış olduğu iyiliğin karşılığı olarak görür. Çoğu zaman insanlar ona iyilik yapar, o yapmaz, onu ziyaret ederler, o etmez. Hastalandığı zaman insanlar onun halini hatırlar, o diğerlerinin halini hatırlar sormaz. İnsanlar her zaman kendisine hizmet etmelidir. Eğer hizmette kusurları olursa onları şiddetle kınar (Gazzâlî, 1992b: 335; Muhâsibî, 2010: 404-407). Bu bakımdan ilim, kötü ahlaklı kişinin kibrini arttırmaktadır (Gazzâlî, 2004: 445).

İlmiyle kibirlenen kişi insanlardan itaat, saygı, ilgi ve öncelik beklemektedir. Bunları görmezse tuhafına gider ve incinir. Lütfedip birilerine iltifat ederse, selam verirse, cevap verirse veya davetine katılırsa bunu onlara mihnet bilir, ihsanda bulunduğunu düşünür (Gazzâlî, 1981: 487; Muhâsibî, 2010: 406).

İlmiyle kibirlenen kimse kendisini Allah'ın yanında diğerlerinden daha yüce, ileri ve üstün görür. Diğer insanların helak olmasından korkar. Kendi kurtuluşuna olan ümidi diğerlerinin kurtuluşuna olan ümidinden daha fazladır. Hatta tek kurtuluşa erenin kendisi olduğunu sanır. Diğerlerinin kurtuluşunu, kendi varlığına ve kendi duasına bağlar (Gazzâlî, 1981: 487; Gazzâlî, 1992b: 335; Muhâsibî, 2010: 407 409).

Kibirli alimin başkalarına bir şey öğretmekteki amacı diğer alimlerden daha popüler olmak istemesi ve öğrettikleri ile övünmek istemesindendir. Bu tip kişilerin ilim öğrenmekten maksatları da kendi argümanlarını destekleyici şeyleri öğrenmek, münazaralarda üstün gelmek ve kendilerinin nasıl daha derin alim olduklarını göstermekten ibarettir (Foduye; akt. Gokaru & Aizan, 2016: 70).

Halbuki Tanrı'nın sıfatlarının mana ve tecellilerini en iyi anlayanlar; kibir/ululuk hamd/övlülme, şeref ve halk içinde zikredilme arzusu gibi Yaratıcıya ait sıfatlarda şirke düşmemek için bu tür sıfatlardan en çok sakınan kimsedir (el-Mekkî, 2004b: 212).

Kibirli alim ilmiyle övünür, kendisini değerli ve yüksekte görür, insanları küçük görerek aşağılar ve öğrettiklerini insanların başlarına kakar. İlmiyle kibirlenen kişi vaaz verse başkalarını azarlar ve kızarak konuşur. Kendisine öğüt verilmesini nefesine yediremez ve beğenip dinlemeye tenezzül etmez (el-Mekkî, 2004a: 64; Muhâsibî, 2010: 404, 405). Özellikle bir konuda uzman veya yetkinliği olan kişiler, uzmanlıklarından ya da yetkinliklerinden dolayı kibirli davranışlarının insanlar tarafından makul karşılanacağı hatasına düşerler (Milyavsky et al., 2017: 1) ve böyle davranmanın kendilerinin hakkı olduğunu düşünürler (Muhâsibî, 2010: 404).

1.6.2.1.2. Amel ve İbadetlerle Kibirlenmek

İnsanların zahitlik ve ibadetleri ile kibirlenmesidir (Gazzâlî, 1981: 489). Alçak bir insan ibadet yaptığı zaman büyüklenir, gururlanır (Gazzâlî, 1992b: 326). Amelleri ve ibadetleri ile kibirlenen kimseler Allah için yaptıkları ibadetleri halka karşı bir mihnet olarak görürler. Bunlar başkalarının kendilerini ziyaret etmesini bir hak olarak görürler. Kendilerinin başkasını ziyaret etmesi ise bir lütuftur. Halkın onların ihtiyaçlarını karşılamasını, kendilerine saygı gösterilmesini, meclislerde kendilerine yer verilmesini umarlar. Halk tabakası aynı zamanda bu kişileri, takvalı olarak ve büyük alimlerin özellikleri ile anmalıdır ve onların nasıl takva ve züht sahibi olduklarını her tarafta anlatmalıdır. Kibirli kişiler kendilerini kurtulmuş, halkı ise helak olmuş olarak görmektedir. Tehdit ettikleri ya da incitildikleri insanın başına kötü bir olay gelirse bunun kendisinin kerametinden olduğunu, kendileri yüzünden olduğunu, Allah'ın kendisinin intikamını aldığı düşünürler (Foduye; akt. Gokaru & Aizan, 2016: 72; Gazzâlî, 1981: 489; Gazzâlî, 1992b: 338).

Kınalızade'ye göre alim ve abid kimselerin uzletleri zühd ve nezahet; halkın içinde olmaları şefkat, mülayemet ve rahmet göstermek için olmalıdır, kibir ve büyüklük amacı taşımamalıdır. Uzlette bulunmak çoğu zaman büyüklenmeye yol açabilir. Fazilet arayan kimseler kendilerine büyük zatların hayatlarını örnek almalı, mal-mülk sebebiyle dünyaya bağlanıp gurura kapılmamalı, ibadetleri ve kabiliyetleriyle gurur, kibir ve uca kapılmamalıdır (Kınalızade, 123, 159-163).

İlim ve amel kişinin kendi zatında bulunan kemal sıfatlar olduğundan dolayı kişi bu sıfatlar kendisinde bulunduğundan dolayı sevinebilir. Ancak bu sıfatlarla mağrur olmak gizli bir cahillik ve afetlerin en büyüğü olarak kabul edilmektedir (Gazzâlî, 1992b: 361).

1.6.2.1.3. Dini Kıyafet ile Kibirilenmek

Muhâsibî (2020: 412) bazı kişilerin yünden yapılmış elbiseler giyerek böyle giyinmeyen kişilere karşı kibirlendiklerini belirtmektedir. Buradaki kibirlenmenin giyilen elbisenin değeri ve güzelliği ile ilgisi bulunmamaktadır. Muhâsibî'nin bahsettiği kişiler giydikleri yünden kıyafetlerle kendilerinin daha dindar olduğu izlenimini oluşturmakta ve böyle giyinmeyenlere karşı kibirlenmektedirler.

Bu kısımda faziletler başlığı altında saydığımız, kişinin dinindeki ilminden ve yaptığı amellerinden dolayı kendisini çevresindeki insanlardan daha üstün görmesi kişinin kendi dindarlığı ile kibirlenmesidir. Muhâsibî'ye göre (2010: 412) giyimde kendisinden daha aşağıda olanlara karşı tekebbürlenmek de bu kapsamda ele alınmaktadır.

1.6.2.2. Varlıkla Kibirilenmek

1.6.2.2.1. Zenginlikle Kibirilenmek

İnsanların kendi zenginliklerine (ticari mallar, araziler, elbiseler, atlar, binekler vs.) bakarak yoksulları hakir görüp onlara karşı büyüklenmesi, bu varlıkları gurur vasıtası yapması (Gazzâlî, 1992b: 343; Muhâsibî: 2010: 387) zenginlikle (malla) kibirlenme olarak adlandırılmaktadır. Râzî'nin (2016: 330) Hekim Galen'e atfen belirttiği “bazı doktorların devlet büyüklerini tedavi edip şöhret ve servet sahibi olduktan sonra ya da ağır bir hastalığı iyileştirince halka tepeden bakmaları, fakirleri tedavi etmemeleri, kibir ve gurura kapılmaları” örneği de zenginliğin ve şöhretin kibirlenme konusu olduğuna vurgu yapmaktadır.

Pahalı elbise giymek (Muhâsibî; 2010: 432), yalnız da olsa eski elbise giymemek, süslü, şatafatlı ve dikkat çekici giysiler giymek (Gazzâlî, 1992b: 317, 348, 370; Gazzâlî, 1981: 495; Hakkı, 884; el-Mekkî, 2004b: 492) gibi zenginlik göstergelerinin dışa vurumu da kibirlilik olarak değerlendirilmektedir.

“Sen yoksulun tekisin.”, “Ben istersem senin mislini satın alırım.”, “Ben istersem senden daha üstününü çalıştırırım.”, “Benim evimdeki eşyalar senin bütün servetine bedeldir.”, “Senin bir yılda tüm harcadıkların kadar ben bir günde sadaka olarak veririm” ya da “Sen kimsin!” gibi sözler zenginliği abartmak fakirliği de aşağılamak için söylenmektedir (Gazzâlî, 1992b: 344).

1.6.2.2.2. İdari ve Mesleki Makamla Kibirlenmek

İnsanların sahip olduğu yetki, makam, meslek ve hünelerle (hakimlik, imamlık vs.) (Gazzâlî, 1981: 495; Hakkı, 884; Şeref, 2012: 77) kibirlenmesi bu kapsamda ele alınabilir. Siyasetname ve ahlakla ilgili birçok kitapta, özellikle yöneticilerin kibirli olmaktan kaçınması gerektiği ifade edilmekte ve “alçağın yükseldiğinde kibre kapılmasının; yönetici olduğunda zulmetmesinin” hakim-i İlâhi olduğu belirtilmektedir (Azmi, 2019: 401) Riyaset ve makamdan dolayı kibirlenmenin kişinin sıfatının alçaklığına ve tabiatının hakirliğine işaret ettiği kabul edilmektedir. (Neyrizi, 2018: 184).

Gokaru & Aizan’ın (2016: 74) kibrin tedavi yolları üzerine yapmış oldukları bir çalışmada Nijerya’da insanların; “Sen kimsin?”, “Senin yetkin ne?”, “Kamudaki pozisyonun ne?”, “Yetkililerden kimleri tanırırsın?”, “Baban önemli birisi mi?” gibi kibir göstergesi sorulara muhatap oldukları belirtilmektedir.

1.6.2.3. Bedensel ve Zihinsel Özelliklerle Kibirlenmek

1.6.2.3.1. Güzellikle Kibirlenmek

Güzellikten dolayı kibirlenmek insanın vücudunun güzelliğinden ya da noksansızlığından dolayı kendinden aşağı olanları hakir görmesi, ayıplaması, onları çirkin olarak adlandırmasıdır (Gazzâlî, 1981: 490; Muhâsibî, 2020: 377, 415). Güzellikten dolayı kibirlenmenin daha çok kadınlarda görülen bir özellik olduğu ileri sürülmekte ise de (Gazzâlî, 1981: 490; Gazzâlî, 1992b: 343; Hakkı, 883) Muhâsibî böyle bir ayırım yapmamaktadır.

1.6.2.3.2. Fiziki Güçle Kibirlenmek

Kişinin sahip olduğu kuvvet ve kudretten ya da bedeninin büyük olmasından dolayı daha zayıf kimselere karşı kibirlenmesidir (Gazzâlî, 1992b: 344; Muhâsibî, 2020: 377).

1.6.2.3.3. Akıl Gücü ile Kibirlenmek

İnsanın kendisini akıl, zekâ ve kavrayış bakımından diğer insanlardan daha üstün görmesi, daha faziletli olsalar bile onları cahil ve ahmaklar olarak adlandırıp hakir, değersiz görmesi ve yaptıklarını küçümsemesidir (Muhâsibî, 2020: 379).

Bazı engelleri olan insanların alaya alınması, taklit edilmesi ve aşağılanması da bu başlık kapsamında değerlendirilebilir. İnsanın bedensel özelliklerinden dolayı kibirlenmesi başlığı altında başka birçok özellik incelenebilir. Muhâsibî'nin belirttiği gibi ses güzelliği (Muhâsibî, 2020: 377) ya da kişinin sahip olduğu herhangi bir yetkinlik buna örnek verilebilir.

1.6.2.4. Çevre ve Nüfusla Kibirlenmek

1.6.2.4.1. Çoklukla Kibirlenmek

Kişinin yardımcılarının, müritlerinin, sevenlerinin, öğrencilerinin, hizmetçilerinin, akrabalarının, çocuklarının ya da aşiretinin çokluğu ile başkalarına karşı üstünlük taslamasıdır (Gazzâlî, 1992b: 344). Çokluğuna güvenenler, sırf çokluklarından dolayı başkalarına karşı kendileri üstün görürler, kavga ve savaşa cesaret ederler. Bu da onların zulüm yapmalarına yol açar (Muhâsibî; 2020: 386).

1.6.2.4.2. Üst Makamlara Yakınlıkla Kibirlenmek

Yöneticilerin sağladığı nüfuz, imkanlar, yöneticilere olan yakınlık ile kibirlenmek (Gazzâlî, 1981: 495; Gazzâlî, 1992b: 361; Hakkı, 884) bu kapsamda ele alınmaktadır.

1.6.2.4.3. Soy-Sopla Kibirilenmek

Kişinin sülalesiyle geçmişleriyle kibirlenmesi; kendinden amel ve ilim bakımından daha üstün olan bir kimseyi soyundan veya etnik grubundan dolayı aşağılamasıdır. Sırf bundan dolayı kibirli kimseler diğer insanlara iltifat etmekten ve onlarla oturmaktan çekinirler, onları ayıplarlar ve haklarında ileri geri konuşurlar (Gazzâlî, 1992b: 342; Hakkı, 883; Muhâsibî, 2010: 384). Şöyle ki bazı Seyyid ve Hocasadel, çevrelerindeki kişiler alim ve zahit dahi olsalar onları kendilerine hizmetçi ve köle olarak görmektedirler (Gazzâlî, 1981: 485). Hatta kendini Ehl-i Beyt'e ya da Kureyş'e izafe eden bazı kimseler kendilerini yüce gördüklerinden dolayı öyle herkesin arkasında namaz kılmazlar, cemaati bırakırlar, fukaha ve muhaddislerden ilim öğrenmekten kaçınırlar (Muhâsibî, 2010: 434). “Sen kimsin?”, “Sen kimin oğlusun ki?”, “Ben falanın oğluyum!”, “Ben senden daha hayırlıyım!”, “Ben senden soy-sop olarak daha şerefliyim!”, “Senin gibi biri benimle nasıl konuşabilir?”, “Senin gibi biri kendini benimle nasıl bir tutar?” derler (Gazzâlî, 1992b: 342; Muhâsibî, 2010: 414). Hatta bazı kimseler bütün ümmeti kendi kölesi olarak görmektedirler (Muhâsibî, 2010: 381).

Tûsî'ye göre bir kimsenin soyunun şerefi ve büyüklüğü ile övünmesi onlarda ilim, hilim, iffet ve adalet gibi faziletlerin bulunmasından dolayı olabilir. Ancak atalarının özellikleri ile övünen kimsede eğer o özellikler yok ise övünen kimsenin zaten yalancı olacağına dikkat çeken Tûsî, diğer şeylerle övünmenin de zaten akıldan uzak olduğunu belirtmektedir. (2021: 90). İstânbûlî (2014: 212) ise insanın soyu ve sopuyla övünmesinin aslında insanın başkalarının fazileti ile böbürlenmesi anlamına geldiğini belirterek bunun diğer kibir nesneleri ile övünmeden akla biraz daha uzak geldiğini düşünmektedir.

Muhâsibî'ye göre (2010: 381) neseplerinin üstünlüğü ile övünen kişiler eğer başka bir soydan gelselerdi bunu hazmedemez ve kendilerini babalarından başkasına nispet ederlerdi. Diğer bir ifadeyle babalarına tenezzül etmezlerdi.

1.6.2.5. Reziletlerle Kibirilenmek

Bazı kimseler içki içmek, zina yapmak, boş sözler söylemek gibi reziletleri ya da toplum tarafından hoş karşılanmayan davranışları dahi kendilerine övünme ve üstünlük taslama konusu yapabilmektedir (Kınalızade, 2020: 161).

1.6.2.6. Sahip Olunmayan Şeylerle Kibirlenmek

Kibir ile ihsan ve nimetler arasında doğrusal bir bağ kurulmaktadır. Muhâsibî (2020: 412) insanın sahip olduğu ihsan ve nimetlerin özellikle de ilim ve amelin artmasıyla kibirlenmesinin de artacağını belirtmektedir. O zaman insan bir şeye sahip olmadan kibirlenebilir mi?

Mesnevî’de (2015: 116) “Kibir çirkindir, hele dilencilerininki daha da çirkin. / Soğuk ve karlı günde bir de elbise ıslak olursa” denilmektedir.

Hiz. Peygamber’in (s.a.v.) bir hadisinde bu kimseler şu şekilde ele alınmıştır: “Allah Teâlâ kıyamet gününde üç kişiyle konuşmaz, onları temize çıkarmaz, suratlarına bile bakmaz; onlar için acıklı azap vardır: Bunlar zina eden ihtiyar, yalan söyleyen hükümdar, kibirlenen fakirdir.”⁹

el-Mekkî’ye (2004c: 387) göre herhangi bir manevi hal ve makama sahip olmayan bazı kimseler halk arasında kendilerine yer edinmek ve itibar sahibi olmak için gerçek durumlarını gizleyerek, kendilerini hal ve makam sahibi gibi göstererek kibir ve ucub hali takınmaktadırlar ve kendi sahte durumlarıyla övünmektedirler. Aynı konuya değinen Muhâsibî (2020: 433) bazı insanların kendilerine gerçekte olmadığı halde şerefli bir soy, zenginlik ve âlimlik izafe ederek hakir görülmek ve yerilmek istemediklerini belirtmektedirler. Dolayısıyla şerefli bir soydan geliyormuş, zenginmiş ya da âlimmiş gibi övünürler. Bu şekilde büyüklenen, kibirlenen kişi başkalarını kandırmaktadır ve gerçeğin öyle olmadığını bile bile üstünlük taslayabilmektedir (Devvânî, 2020: 122; İbn Miskeveyh, 2017: 234; Tûsî, 2021: 161).

Padua vd. (2010: 79) de yukarıda açıklananlarla neredeyse aynı konulara değinerek; kişinin kibrini para, zekâ, güzel görünüm, eğitim, nesep, mevki gibi şeylerle temellendirebileceğine dikkat çekmektedir. Bu şeyler çok garip hobiler ve özellikler olabileceği gibi tamamen illüzyon da olabilir.

⁹ Müslim, İman 172; Tirmizî, Cennet 25

1.6.3. Kibir Çeşitleri

Kibir kavramı yazında farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Ancak yazında kibrin hangi kriterlere göre sınıflandırıldığı ile ilgili doyurucu bilgi bulunmamaktadır. Aşağıda kibir kavramı farklı kriterlere göre sınıflandırılmıştır.

1.6.3.1. Derinlik Bakımından Sınıflandırma

1.6.3.1.1. Ortaya Çıkışı Bakımından Kibir

el-Mekkî'ye (2004b: 308) göre kibir üç şekilde ortaya çıkmaktadır:

1. İnsanın kendisini beğenip diğer insanlardan kendisini üstün görmesiyle ortaya çıkmaktadır.
2. İnsanın izzet-i nefsinden kaynaklı kalbinde büyüklenme duygusunun oluşmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu kişi başkaları tarafından büyük görülmeyi sever.
3. İnsanın kendi dini hayatı ve iyi halinden dolayı kalbinde büyüklenme duygusunun oluşmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu kimselerin ilm-i yakîni eksik olduğundan dolayı kendi hallerini kendi nazarlarında büyütmede ve bu hallerini kendilerinden bilmektedirler.

1.6.3.1.2. Zâhirî-Bâtınî Bakımdan Kibir

Kibir kavramı zâhirî (açık) ve bâtınî (gizli) kibir olarak iki başlıkta ele alınmaktadır. Bâtınî kibir insandaki (nefsinde, zihninde) üstünlük duygusudur. Bu üstünlük duygusunu, diğer bir ifadeyle gizli kibir olarak ifade etmek daha uygundur. Kibirli davranışlar ise kibir ahlakının diğer bir ifadeyle bâtınî kibrin meyveleridir. Bunu da tekebbür olarak ifade etmek daha uygundur (Gazzâlî, 1992b: 327, 345). el-Mekkî'ye (2004b: 308) göre de zâhirî kibir, insanlarla itibar yarışına girmekle, övünmekle ve böbürlenmekle kendini göstermektedir. Bu tip bir kibir tekebbür olarak adlandırılmaktadır.

Eğer bir kişi kibirli davranışlar gösterirse o kişiye kibirlendi denilmektedir. Kibirli davranışlar ortaya çıkmadığı zaman o kişide kibir (nefsinde kibir) olduğu söylenilmemektedir. Bu bakımdan asıl olan insanın karakteridir. Bu da kişinin kendisini,

gururlandığı kişiden üstün görmesi demektir (Foduye, akt. Gokaru & Aizan, 2016: 69; Gazzâlî, 1992b: 327, 345).

Eğer bir hakikat, insanın kendi dengi olan birinden geldiğinde onun doğruluğunu kabul etmek, akranının faziletli olduğunu onaylamak, ikaz edildiğinde ve hakikat ortaya çıktığında arkadaşına teşekkür etmek kişiye ağır geliyorsa o kişide gizli bir kibir var demektir. Arkadaşının faziletinden dolayı övülmesi tek başına bulunduğu kendisine ağır gelirse kalbinde kibir olduğuna şüphe yoktur. Topluluk içinde övülmesi kendisine ağır geliyorsa bu kişide kibir değil riya olduğunun göstergesidir (Gazzâlî, 1992b: 369).

Kibir, hayırlı olma bakımından kişinin kendisiyle aynı düzeyde, hatta kendisinden daha üstün olan insanları değersiz görmesinden kaynaklanmaktadır (Gazzâlî, 2004: 444).

Gazzâlî'ye göre kibir durumunun ortaya çıkması için kibirlenilecek bir kimsenin olması ve kibre konu olacak bir konunun (kibir aleti) olması gerekmektedir. Bu bakımdan kibir ve ucb birbirinden ayrılmaktadır. Ucb için başka insanın olmasına gerek yoktur. Yer yüzünde başka insan olmasa bile kişi ucba kapılabilir. Ancak mütekebbir olmaz. Kişinin kibirli sayılabilmesi için insanın başkalarıyla birlikteyken kendisinde üstün gördüğü bir özellikten dolayı kendisini başkasından üstün görmesi gerekmektedir. Kibirli olmak için kendisini büyük görmesi yeterli değildir. Bazen insan kendisini büyük görebilir, ancak kendisini başkasından daha düşük veya eşit görürse ona karşı gururlanmaz. Sonuç olarak Gazzâlî'ye göre kibir ahlakının oluşması için birinci olarak kişinin kendisine bir konum oluşturması, ikinci olarak başkasına bir konum oluşturması ve üçüncü olarak da kendi konumunu başkasının konumundan üstün görmesi gerekmektedir. Kibrin şiddeti gururla orantılıdır, kişide gurur ne kadar artarsa kibir de o derecede şiddetlenir. Kişinin kendisine atfettiği değeri başkasına oranla artırmasıyla, karşısındaki insanı küçümsemekten minnet etmemeye kadar oldukça geniş bir yelpazede kibir davranışları ortaya çıkmaktadır (Gazzâlî, 1992b: 328-329).

Kibirli bir kimse bazen bazı insanları kendi hizmetine dahi layık görmez. Bu kibrin son derecesidir. Öyle ki bu durumdaki kişi kendisini Tanrı ötesi bir konumda konumlandırmaktadır. Çünkü Tanrı herkesi kendi kulluğuna ve kendisine secde etmeye layık görmektedir (Gazzâlî, 1981: 485).

1.6.3.2. Öznesel Sınıflandırma

1.6.3.2.1. Entelektüel Kibir

Tanesini (2016: 72) iki çeşit entelektüel kibirten bahsetmektedir. Birincisi, doğası gereği kişiler arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan kibirdir. Bu kibir türü büyüklenme (Haughtiness, Superbia) olarak adlandırılmaktadır. İkinci kibir türü ise kişinin kendisiyle ilgili tutumları ile ilgilidir. Bu kibir türü ise genel olarak [sıradan] kibir (arrogance) olarak adlandırılmaktadır.

Entelektüel kibir genel olarak üstünlük taslama olarak ifade edilmektedir. Çünkü kibirli kimseler kendilerinin başkalarından daha iyi olduğunu farz etmektedirler. Kibirli kişilerin diğerlerinden üstün ve mükemmel olma iddiasının sadece inançta kaldığını düşünmek hata olur. Diğer bir ifadeyle üstün olduğunu ileri sürme kibir için yeterli değildir. Kibirli kimselerin kendi öz değer (self-worth) duygularını korumaları için kendilerini üstün hissetmeleri gerekmektedir. Bunların öz saygıları kendilerinin başkalarından üstün olduğu duygusuna dayanmaktadır. Başkalarının yeteneklerini ve başarılarını kendi öz saygılarına tehdit olarak görmektedirler. Bu nedenle kibirli kimseler, kendi özgüvenlerini güçlendirmek için bu tür tehdit algılarına karşı savunmacı bir reaksiyon gösterirler (Tanesini, 2018: 219).

Entelektüel kibirliler, bağırıp insanların sesini keserek veya karşısındakilerin gelecekte ses çıkarmamalarını sağlayacak başka eylemlerle sindirirler. Sindirme eylemi öz saygıyı tehdit edici riskleri en asgari düzeye indirmede işe yaramaktadır. Çünkü, eğer insanlar ürkek davranırsa seslerini çıkarma ihtimalleri azalmaktadır. Kibirli insanlar aynı zamanda karşısındakileri ve onların fikirlerini önemsemeyerek onları aşağılarlar. Bu onların öz güvenlerini aşındırırken itaatlerini ve yalakalıklarını artırır (Tanesini, 2018: 219).

Superbia: Kibrin karakteristik bir çeşididir. Büyüklenme (haughtiness) olarak da adlandırılmaktadır. Yükselbilmek için başkalarını küçümseme ya da aşağılama arzusu bu kibir türünün karakteristik özelliğidir. İnsanların bu yolu tercih etmelerinin iki sebebi vardır. Birincisi başkalarını aşağılayarak ya da küçük düşürerek onların öz güvenlerini aşındırır ve başarı standartlarını düşürürler. İkincisi başkalarını küçümseyerek onları sustururlar ya da en azından onları dinlemeye değmez pozisyonuna sokarlar. Böylelikle kendi öz saygınlıklarını tehlike riskini en aza indirmiş olurlar. Bu eğilim insanın kendi öz değeri ile ilgili güvensizliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bunların öz değerleri kırılabilir ve

başkalarının başarısı bunu açığa çıkarmaktadır. Kibirli kişi kendi öz saygısının tehlikeye maruz olduğunu görünce onu korumak için savunmacı tutumlara başvurmaktadır (Tanesini, 2018: 220-221).

Superbia diğer insanları lekelemek şeklinde ortaya çıkar. İnsanlar hakkında konuşma, onların sözünü kesme, toplum içinde onları aşağılama, önemsememe, ne söylediklerine bakmadan sebepsiz reddetme, kendisinin onlardan daha akıllı ve zeki olduğunu düşünmeleri için çaba gösterme bu çeşit kibrin temel özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla tamamen saygısızlığa dayalı bu kibir türünde insan kendisini sıradan insanların taşıdığı sorumluluktan muaf tutmaktadır. Bu kesinlikle bir kimsenin entelektüel olarak kendisini diğer insanlardan üstün görmesi ile ilgili değildir. Kendini diğer insanlardan üstün görme bu kibir türü için gereklidir ancak yeterli değildir (Tanesini, 2016: 73, 74).

Bu tip kibirli kişiler başkalarından daha üstün olmak istemektedirler ancak onların bunun başkaları tarafından bilinmesiyle ilgilenmezler. Kişi başkalarından daha iyi olmak için insanları alçaltmaya ve utandırmaya aşırı isteklidir. Diğer bir ifadeyle kişi kendini kendi nazarında yükseltmektedir. Ayrıca kişi başkalarına layık görmediği özel muameleleri kendine mal etme eğilimindedir. Bu kapsamda kibirli konuşmacılar başkalarının sözünü keserler ve kendilerine karşılık verene kızarak reaksiyon gösterirler. Kibirli kişiler en küçük bir karşı çıkmayı kendilerine hakaret olarak yorumlarlar. Çünkü bu, onların özel kazanımlarını ihlal etmiştir (Tanesini, 2018: 214).

Subergia'dan etkilenen bireyler kızmaya oldukça meyillidirler. Oldukça masum ve sıradan davranışları, kendilerine saldırı ve hakaret sayarlar. Onların bu davranışı kendi kırılğan öz saygılarını koruma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Çünkü ileri sürdükleri ayrıcalıkları ihlal edilmektedir. Hatta saygısızlık olarak algıladıkları şeylere karşılık verme tarzları kendilerini üstün hissetme amaçlarını gerçekleştirmek için mükemmel bir yoldur (Tanesini, 2018: 221).

Subergia'dan etkilenen bireyler aradıkları üstün statüyü korumak adına ayrıcalık iddiasında ve özel muamele beklentisindedirler. Kendi yüksek statülerinin bu ayrıcalığı hak ettiğini düşünürler. Bu kibirden etkilenen bireyler gayet savunmacıdır. Bunlar kendi üstünlüklerini muhafaza etmek adına başka insanları küçültürler. Kendilerine ayrıcalık atfederler. İstedikleri gibi davranabilirler fakat iddialarını gerekçelendirmek zorunda değildirler. Bu nedenle herhangi bir karşı duruşu kendilerine karşı yapılmış bir aşağılama

olarak kabul ederler. Bunu yapanlara aşağılayarak, küçümseyerek ve kızgınlıkla karşılık verirler (Tanesini, 2018: 214-215).

Subergia'dan etkilenen kişi konuşurken ortamı domine eder, tartışmalarda kendisine ayrılan süreden daha fazlasını kullanır, diğer konuşmacıların sözlerini kabaca keser ya da onlara bağırarak karşılık verir (Tanesini, 2018: 222). Anlaşmazlıkları kişiliğine yapılmış bir saldırı gibi algılar ve buna göre mukabelede bulunur. Görüşlerini başkalarına gerekçelendirmek zorunda hissetmezler, çünkü kendi üstünlüklerinin kazandırdığı otorite onları sorgulanamaz yapmaktadır (Tanesini, 2018: 223).

[Sıradan] Entelektüel Kibir: Entelektüel kibir türü Subergia'dan farklı olarak kişinin kendi tutumları ile ilgilidir. Örnek olarak bir bilim insanı yaptığı bir araştırmayla ilgili olarak sonuçları hatalı da olsa yanlış yaptığını kabullenmeye isteksiz davranabilir. Hatta kendi yöntemlerinde ısrar ederek yeni tekniklerin kullanılmasına da karşı olabilir. Kendisini izole edebilir ve diğerlerinin davranışlarına kayıtsız kalabilir. Bütün bunlar entelektüel kibir davranışlarının göstergeleridir. Ancak bunların hiçbirisi üstünlük duygusuna kapılmayı ya da başkalarına karşı saygısız olmayı gerektirmemektedir. Bu nedenle kibir yalnızca başkaları ile ilişkilerde ortaya çıkan bir olgu değildir (Tanesini, 2016: 82).

Bu kibir türünde, kişinin kendi yetenek, beceri ve başarılarını abartması kişiler arası ilişkilerde olduğundan farklıdır. Kibirli kişi, kendisiyle ilgili böbürlenmedikten ve kendinin mükemmel olduğunu ileri sürmedikten sonra, şayet gurur duyacaksa kendi entelektüel değeri hakkında gerçekçi bir değerlendirme yapabilir. Hatta kibirlenmeden kendi yetenekleri ve başarıları konusunda yanılabilmesi de söz konusudur. Sonuçta kibir bir kimsenin kendi entelektüel değeri hakkında yanlış veya gerçekçi değerlendirme yapmasından kaynaklanmamaktadır. Aksine bu kişinin kendi yetenek, beceri ve başarısını niçin dikkate aldığı ile ilgilidir (Tanesini, 2016: 83).

Kibirli bireyler kendilerini başkalarına karşı, ortaya koydukları varsayımsal iddialara cevap verme konusunda zorunlu hissetmezler. Buna örnek olarak hakemlerin verdikleri kararlar sayılabilir. Çünkü bu durumda başkalarına saygısızlık gerektiren bir kibir söz konusu değildir. Dolayısıyla burada farklı bir kibir çeşidinden bahsedilmektedir (Tanesini, 2016: 84).

Sonuç olarak Tanesini'ye (2016: 84) göre entelektüel kibrin bu iki çeşidi birbirinden farklılaşmaktadır. Büyüklenme (haughtiness) başkalarına karşı saygısızlıkla ilgiliyken kibir (arrogance) konuşmalarda ve tartışmalarda normlara uyma konusunda kişinin isteksiz

davranmasıyla ilgilidir. Ancak aralarındaki bu farka rağmen bu iki entelektüel kibir birbirleri ile ilgilidir ve çoğu zaman bir arada bulunmaktadır. Büyüklenen kişinin mi kibirli davrandığı yoksa kibirli kişinin mi büyüklendiğinin tam ayrımını yapmak mümkün görülmemektedir (Tanesini, 2016: 84).

1.6.3.2.2. Tüketici Kibri

Tüketici kibri genel kibir kavramından daha spesifik ve çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüketici kibri, kişinin başarılarını sahip olduğu şeyler (possession) ve yetenekleri üzerinden iletme eğilimi göstermesi olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle kişinin ürünler ve tüketim yoluyla diğerlerine üstünlüğünü göstermesidir. Kibrin bu çeşidinde kişi başkalarını etkilemek için sözel veya sözel olmayan sunum stratejileri uygulamaktadır (Ruvio et al., 2007: 677).

1.6.3.2.3. Örgütsel Kibir

Örgütsel kibir, iş yeri kibri ve yönetici (liderlik) kibri ile bağlantılı bir kibir çeşididir. Ancak yönetici veya çalışanların bir kısmının kibirli olmasının mutlaka örgütsel kibre yol açacağı düşünülmelidir. Bu bakımdan örgütsel kibir bir örgütsel çevre olarak düşünülmelidir. Bu örgütsel çevrede kibirli yöneticinin şekillendirdiği bir örgütsel kültür oluşmaktadır. Bu kültürde örgüt çalışanları üstünlük duygusu ile hareket etmektedir (Herbin III, 2018: 10).

Üstünlük duygusu ise (Herbin III, 2018: 14):

- Çalışanların örgütsel kapasiteye aşırı güven duymalarına sebep olmaktadır. Öyle ki çalışanlar kendi zekâ düzeyleri ile her türlü kişisel ve örgütsel kısıtların üstesinden geleceğine inanırlar.
- Çalışanların örgüt içi ve örgüt dışı problemleri önemsememesine sebep olmaktadır. Çalışanlar örgütle ilgili problemleri dikkate almazlar ya da ihmal ederler.
- Çalışanların örgüt üyelerini ve diğer örgütlerin üyelerini aşağılamasına sebep olmaktadır. Çalışanlar, diğer çalışanları küçümser, itibarsızlaştır ya da kötüler.

1.6.3.2.4. Cemaat Kibri

İnsanlar arasında bir grubun sadece kendilerinin doğruyu söylediği ya da doğru olanı yaptıklarını düşünmeleridir. Bu topluluk kibir üzerine ittifak etmiştir. Bunlar kendilerinden başka Allah hakkında doğruyu söyleyen ya da kendilerinden başka kurtuluşa ermiş kimselerin olabileceğine dahi ihtimal vermezler. Bu şekilde insanlara karşı büyüklenirler (Muhâsibî, 2020: 410).

1.6.3.3. Fonksiyonlarına Göre Sınıflandırma

Kibir kavramı fonksiyonlarına göre bireysel, karşılaştırmalı ve düşmanca kibir olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Cowan et al., 2019: 426).

- *Bireysel kibir*, kişinin kendi yetenek, başarı ve özellikleri ile ilgili abartılı düşüncesini ifade etmektedir.
- *Karşılaştırmalı kibir*, başkalarıyla karşılaştırmalı olarak kişinin kendi yetenek, başarı ve özellikleri ile ilgili abartılı sıralamasını ifade etmektedir.
- *Düşmanca kibir*, kişinin kendisinde farz ettiği üstünlüklere dayalı olarak başkalarını kötülemesi ve onlarla istihza etmesini ifade etmektedir.

Dillon ise kibri, kişiler arası kibir ve gerekçesiz (unwarranted claims) kibir olarak ikiye ayırmıştır (2015: 10, 11):

Kişiler arası kibir, kişinin kendi değeri ve statüsü ile ilgili düzensiz (inordinate) üstünlük duygusuna sahip olması ve bunu aşağı olarak gördüğü kimseleri lekelemek, aşağılamak ve değersizleştirmek için kullanmasıdır. Kibirli kişi, diğer insanların kendilerini daha aşağı sıralarda, daha az değere sahip, daha az temel haklara sahip ve saygı beklemede ikinci düzeyde olduklarını görmelerini istemektedir ve böyle görmektedir.

Gerekçesiz kibir ise haksız bir hak ediş duygusu ve gasp etme eğilimidir. Kişinin, hak, yetki, statü, bilgi ve yetenek vb. gibi yüksek değer atfedilen şeyler ve statülerle ilgili gerekçesiz iddialarda bulunması buna örnek olarak verilebilir. Dillon'a göre bu iki kibir türü inanç, tutum, amaç ve davranışlar bakımından her ne kadar birbirlerinden farklı olsalar da her iki kibir de özünde kişinin kusurlu öz-değerine yönelmiştir.

1.6.4. Kibrin Muhatapları

Kendisine karşı kibir taslananlar İhya’da üç kısımda ele alınmaktadır (Gazzâlî, 1992b: 330). Bu konu Kimya-yı Saâdet’te ise kibrin dereceleri olarak ele alınmaktadır (Gazzâlî, 1981: 486):

Yaratıcıya karşı kibirli davranmak: Kibir, insanların büyük bir kısmını Allah’ın emir ve yasaklarını reddetmesine yol açan ve kişinin Allah’a isyanını çabuklaştıran bir özelliktir (Muhâsibî, 2020: 393). Allah’a karşı kibir taslamak kibirlenmenin en büyüğü ve en kötüsü olarak kabul edilmektedir. Allah’a karşı kibirlenmek demek Allah’a ait bir sıfat konusunda Allah’la mücadeleye kalkışmak, Onunla çekişmek, O’na karşı büyüklük, yücelik taslamak ve O’nunla ortaklık iddia etmek olarak açıklanmaktadır. Bu hal hasletlerin en çirkini, reziletlerin en bayağısı ve büyük bir dalalettir (Gazzâlî, 1981: 485; Gazzâlî, 1992b: 330, 332; Kınalızade, 2020: 161). Kibrin en büyüğü kulun Allah’a karşı kibirlenmesidir. “Allah’a kulluk etmeyi büyüklüklerine yediremeyenler”¹⁰, buna tenezzül etmeyenler Allah’ın alçaltmasını, tahkir ve küçümsemesini hak etmektedirler (Muhâsibî, 2020: 392, 396).

Peygambere karşı kibirli davranmak: Kişinin, peygamberi de kendisi gibi bir insan kabul edip ona uymaya tenezzül etmemesi ve böbürlenmesini ifade etmektedir (Gazzâlî, 1992b: 330). Allah’ın emirlerine boyun eğmekten kaçınan, Allah’ın taatini yapmak ve Peygamber’ine tabi olmamak suretiyle Allah’a tevazu göstermeyen kimse Allah’a ve Peygambere karşı kibirli davranmaktadır (Gazzâlî, 1992b: 334). Kimya-yı Saâdet’te, Peygamber’e kibirli davrananlar iki gruba ayrılmaktadır. Birincisi, kibirlerinden dolayı Peygamber’i anlamayanlar, kabul etmeyenlerdir. İkincisi ise Peygamber’i kabul ettikleri halde kibirlerinden dolayı inkâr edenlerdir (Gazzâlî, 1981: 486). Muhâsibî’ye göre (2010: 397) Resulleri reddetmek, onlara karşı gelmek de Allah’ın hüccetlerini inkâr etmek manasına geleceğinden Peygamber’e kibirlenmek Allah’a kibirlenmek anlamına gelmektedir.

Polater tarafından (2013: 80), peygamberlik son bulduğundan dolayı peygambere karşı kibirli davranmayı “İslam’ı tebliğ edenlere karşı kibir” şeklinde ifade etmenin kibrin evrensel problematik yönünü ön plana çıkarma bakımından daha uygun olacağı ileri sürülse

¹⁰ Kur’an: 40/60: Rabbiniz şöyle buyurdu: Bana dua edin, duanızı kabul edeyim. Bana kulluk etmeyi kibirlenmeye yediremeyenler, aşağılanmış olarak cehenneme gireceklerdir.

de peygamberlik rolünü sadece bir postacı rolüne indirme kibrini gösterenlerin çoğaldığı günümüzde Peygamber'in sünnetine kibirli davranma ortadan kalkmış değildir.

Diğer yaratılanlara karşı kibirli davranmak: İnsanlara karşı kibirlenme kendini diğer insanlardan üstün, onları kendisinden aşağı görmekle oluşmaktadır. Bu durumda insan aşağı gördüğü insanlara itaat etmekten kaçınır, onları alaya alır, onlara karşı böbürlenir ve onlarla eşit olmayı kabul etmez (Gazzâlî, 1992b: 332). Kendisini, Müslüman kardeşinden daha hayırlı gören, kardeşini küçük gören, onunla alay eden veya bildiği halde hakkı reddeden, insanlara karşı kibirlenmiş demektir (Gazzâlî, 1992b: 334).

1.6.5. Kibrin Tabakaları

Gazzâlî; âlimler ve âbidler açısından kibri üç tabakaya ayırmaktadır (Gazzâlî, 1981: 490):

Birinci tabaka: Kalbinde kibir olanlar. Bunlar kalplerinden kibri atamazlar ancak kibri kontrol altına almışlardır. Mücadele ederek alçak gönüllü davranırlar. İşlerinde ve söylemlerinde kibir bulunmaz.

İkinci tabaka: Kalplerinde ve yaptıkları işlerde kibir göstergeleri bulunmaktadır. Ancak dilleriyle kendilerini herkesten aşağı gördüklerini belirtirler. Bu kişilerin davranışları şu şekildedir: Nerede olsa baş köşeye otururlar, önden yürümek isterler, topluluk içinde utanıyor gibi yaparlar.

Üçüncü tabaka: Bu tabakadakiler kibirli olmayı iyi görüp söylemleri ile de kibirliliklerini desteklerler. Bu tabakada yer alan âlim ve âbidler kendilerine, özel haller ve keramet isnat edip, ibadetlerinin çokluğu ile övünürler. Münazaralarda haksız da olsalar karşısındakileri susturmaya çalışırlar, kendi üstünlüklerini göstermek için belîğ ifadeler, sözler ve hikayeler ezberler.

1.6.6. Kibrin Sebepleri

Kibrin temelde ucb, kin, haset ve riyadan kaynaklandığı belirtilmektedir. Bütün bu sebeplerin arkasında yatan ise insanın kendi konumunu, değerini, küçüklüğünü bilmemesi, kendisini bir şey kabul etmesi, büyük görmesidir (Muhâsibî, 2020: 395). Abdullah b. Alevi kibir, riya ve ucbun aslının ve kendisinden neşet ettiği hastalığın dünya sevgisi olduğunu

belirtmektedir (el-Haddad, 1994: 13, 16; akt. Punar, 2019: 89). el-Mekkî'ye (2003: 499) göre ise manevi perdelenme ve Hak'tan uzaklaşma sonucunda kibir ve kalp katılığı oluşmaktadır. Birgivî, kibrin sebepleri "hakikatte cehle racidir" diyerek kibir ve bilgi yoksunluğu arasında doğrudan sebep sonuç ilişkisi kurmaktadır (İmam Birgivi, 1969: 150-170; akt. Koç, 2020: 68). Aşağıda kibrin sebeplerinden bazıları açıklanmaktadır.

1.6.6.1. Ucb (Kendini Beğenme)

Kibirilenmenin temel sebebi olarak insanın kendisini beğenmesi gösterilmektedir (İbn Kemmune, 2011:174; Kınalızade, 2020: 161; Muhâsibî, 2020: 156; Şeref, 2012: 77;). İbrahim Hakî'ye göre kibrin hakikati (kaynağı) ucbdur. Kişinin insanlara karşı gösterdiği kibir ucun eseri olarak ortaya çıkmaktadır (904). Muhâsibî'ye göre (2020: 157, 389) ucb kibrin ilk tezahürüdür. Ucb sonuçta kibre dönüşür. Şöyle ki, böbürlenen kişi çoğu hatasını görmez, görse bile bir kısmını unuttur, unutmadıklarını ise önemsemez. Bütün bunlar sonuçta kişinin halka karşı kibirilenmesine sebep olur.

Gazzâlî'ye göre ucb kibre davetiye çıkarmaktadır, kibrin sebeplerinden biridir ve kibri doğurmaktadır. Gazzâlî kibrin sebeplerini açıklarken zâhirî ve bâtinî kibre sebep olanlar şeklinde sınıflandırma yapmaktadır. Ucb hem bâtinî hem de zâhirî kibrin sebebidir. Çünkü kişi kibrin konusu olan herhangi bir şeyde ucba kapıldığı zaman kibirilenmektedir (Gazzâlî, 1992b: 345, 373, 374).

1.6.6.2. Kin

Gazzâlî'ye göre aczinden veya çaresizliğinden dolayı öfkelerini bastıran bir kimsede öfke toplanması ve düğümlenmesi olmaktadır. Gazzâlî bu durumu kin olarak tanımlamaktadır (1981: 40). İnsanda ucb bulunmasa dahi sırf kininden dolayı başkasına karşı kibirlenebilir. Şöyle ki bir insan kendisine eşit veya üstün gördüğü bir kimseye daha önce aralarında geçen bir olaydan dolayı öfke duyabilir ve bu öfkeden dolayı ona kinlenebilir. Her ne kadar öfkenin hedefi olan kişi kinlenen kişinin nazarında tevazu gösterilmeye layık bir kişi olsa da kinlenen kişi bir türlü tevazu göstermeye yanaşmaz. Bu durum öyle bir hal alır ki kinlendiği kişinin kendisinden üstün olduğu konularda bile ondan gelecek tavsiyeleri dinlemez, bilmediği konuları ondan sormaz, ona karşı bir hata yapmış olsa bile kesinlikle helallik almaya ve özür dilemeye yanaşmaz (Gazzâlî, 1992b: 345). Razi (2016: 100-138),

insanlara ceza verilirken bile adaletsizliğe yol açmaması için ceza verenlerin kibir ve kin ile hareket etmemeleri gerektiğine vurgu yapmaktadır.

1.6.6.3. Haset (Çekememezlik)

Haset, bir kimsenin başkalarının kendisine üstünlük sağlamaması için ellerindeki nimetlerin yok olmasını arzulaması, başkalarının kendinden daha aşağı seviyede olmasını istemesi olarak tanımlanmaktadır (Muhâsibî, 2020: 245). Hasetçi kimse her ne kadar haset ettiği kimseden buğz veya kini gerektirecek bir davranışa muhatap olmasa da bu huy haset edilen kişiye buğz etmeyi gerektirir (Gazzâlî, 1992b: 345). Hasetçi kimse başkasında bulunan nimetin kendisinde bulunmamasından dolayı üzüntüye kapılır ve nimetlerin o kişiden gitmesini ister (Kınalızade, 2020: 200).

Haset insanı hakkı inkâr etmeye yönlendirir. Öyle ki, hesût kimse haset ettiği kimsenin kendisinden ilim ve fazilet yönünden üstün ve tevazu gösterilmeye kendisinden daha fazla layık olduğunu bilse bile, bu kimseler yakın akrabaları olsa dahi, haset ettiği kimseden nasihat dinlemeye yanaşmaz, ondan ilim öğrenmeyi kabul etmez, ondan yüz çevirir (Gazzâlî, 1992b: 345).

1.6.6.4. Riya

Riya, “kulun Allah’a itaat ederken kullara yaranmak istemesi” olarak tanımlanmaktadır (Muhâsibî, 2020: 193). Riyadan kaynaklanan kibir sadece halkın önünde ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki riyakâr kişi insanların nazarında üstün görünmek, iyi görünmek için kibirlenir. Kibirlendiği kimsenin halk tarafından kendisinden daha üstün görünmesinden korkar. Dolayısıyla kendisinden daha üstün olduğunu bildiği kimseyle aralarında dostluk, tanışıklık, kin, düşmanlık ya da haset olmasa dahi onunla tartışır, ondan gelen doğruları kabul etmek istemez. Onun kendisinden üstün olduğunu bildiği ve kalbinden ona tevazu gösterdiği halde topluluk önünde ona tevazu göstermez ve ondan istifade etmeye çalışmaz. Riyadan kaynaklanan kibirde riyakâr kişi kibirlendiği kimseyle baş başa kaldığında ona karşı üstünlük taslamaz (Gazzâlî, 1981: 492; Gazzâlî, 1992b: 446).

1.6.6.5. Övölme

Gazzâlî ayrıca Dil Belası adlı eserinde insanlar tarafından övülmenin de kibir ve ucbu ortaya çıkartabileceğini ifade etmektedir (Gazzâlî, 2007: 236). Methodilen kişi bunun etkisinde uzun süre kalarak gurura ve kibre kapılabilir (Mevlana, 2015: 99)¹¹. Bu nedenle övülen kişi övgülere karşı oldukça dikkatli olmalı; övüldüğü zaman gururlanmamalı, övgü konusunu gerçekte kendisinde var sanıp amelde ve ilimde tembellik etmemeli ve mümkünse kendisinin övülmesini engellemelidir (Kınalızade, 2020: 138).

1.6.7. Kibrin Sonuçları

Kibir İslami kaynaklarda helak edici bir ahlak, kötü bir sıfat olarak kabul edilmektedir. Diğer dinler, inançlar ve felsefi akımlar da kibri kötü bir özellik olarak tanımlamaktadırlar. Çünkü çoğu olumsuz davranışın, musibetlerin temelinde kibir bulunmaktadır (Muhâsibî, 2020: 391; Özdemir, 2017: 1596). Ancak hiçbir insan kibirden tamamen kurtulamaz (Gazzâlî, 1992b: 353). Diğer bir ifadeyle her insanda az ya da çok kibirden bir eser bulunmaktadır.

Hristiyanların yedi büyük günahın biri olarak adlandırdığı, Necmeddîn-i Dâye'nin yedi başlı nefis-i emmare ejderhasının başlarından birisi¹² olarak gördüğü (2020: 126, 330), Gazzâlî'nin mühlikattan saydığı kibrin; bireyler, örgütler ve toplum açısından önemli sonuçlarının olması gerekir. Aşağıda kibrin bireyler, örgütler ve toplum açısından muhtemel sonuçları açıklanmaktadır.

1.6.7.1. Bireyler Açısından Sonuçları

Kibir konusu dini kaynaklarda kötü bir huy ve günah olarak ele alındığından dolayı öncelikle kişinin ölüm sonrası hayatı bakımından sonuçlarına dikkat çekilmektedir. Ancak kibrin hem bu dünya hem de ölüm sonrası hayat için sonuçları bulunmaktadır. Aşağıda

¹¹ O övgünün etkisi de günlerce kalır/Canına bir kibir ve aldanma kaynağı olur.

¹² Yedi başlı ejderha: *hırs, haset, şehvet, gazap, cimrilik, kin ve kibir*. Müellif "Cehennem, şehvetlerle kuşatılmıştır." hadisindeki şehvetleri; hırs, heva, şehvet, gazap, cimrilik, ucb ve kibir olarak saymakta ve her bir şehvetin cehennemden bir derecesine karşılık geldiğini belirtmektedir. Kişide bu sıfatlardan kaç tanesi bulunursa cehennemdeki derecesi (eksi yönde derece) o kadar düşmektedir. Hepsine birden sahip olan cehennemden yedinci derecesine düşmektedir.

kibrin öznesi olan, diğer bir ifadeyle kibir duygusunu taşıyan ve kibirli davranışlar gösteren birey açısından bu sonuçlar açıklanmaktadır.

İnkâr: Kibirli insan gerçeği/hakkı kabul etmeye yanaşmaz. Gerçeğin inkarının iki yönü bulunmaktadır. Birincisi kibirli kişinin kutsal olan her şeyi reddetmesidir. Kibirli olmanın birey açısından en büyük sonucu öncelikle Tanrı'yı, sonra Peygamberi inkâr etmektir. Ayetteki "İnsanlardan öylesi var ki, herhangi bir ilmî delile dayanmadan Allah yolundan saptırmak ve sonra da onunla alay etmek için boş lafı satın alır. İşte onlara rüsvay edici bir azap vardır. Ona âyetlerimiz okunduğu zaman, sanki bunları işitmemiş, sanki kulaklarında ağırlık varmış gibi büyüklük taslayarak yüz çevirir. Sen de ona acıklı bir azabın müjdesini ver!" (Kur'an: 31/6,7) vurgusu kibrin insanda aklın görevini yerine getirmesini engellediğine, bir çeşit cahillik göstergesi olduğuna işaret etmektedir. Bu bakımdan Tanrı'ya karşı kibir, Tanrı'nın otoritesini tanımama bir çeşit tanrılık iddiasıdır (Polater, 2013: 80).

İkincisi kişiler arasındaki ilişkilerde gerçeği kabule yanaşmamaktır. Kişiler arası ilişkilerde gerçeği inkâr aynı zamanda insanlarda nefret ve onları aşağılamayı netice vermektedir. Kibirli insan diğer insanların erdemlerini ve liyakatlerini küçümser, onları aşağılık varlık olarak görür (AbdelHay, 2016: 50).

Riya: Kibirli insanlar yaptıkları bir kısım iyilikleri ve davranışları ve ibadetleri gösteriş amacıyla yapmaktadır. Nisa Suresinin 37. ve 38. ayetleri birlikte değerlendirildiğinde "mallarını gösteriş için harcarlar" derken kibirli kimsenin özelliklerinden bahsedilmektedir (Özdemir, 2017: 1605, 1606).

Kibrin sebepleri açıklanırken riyanın kibrin sebeplerinden birisi olduğundan bahsedilmişti. Yukarıda açıklandığı üzere riyanın aynı zamanda kibirli olmanın sonuçlarından birisi olduğu da görülmektedir. Buradan hareketle riya ve kibir arasında karşılıklı bir etkileşimin olduğu söylenebilir.

Müflislik: el-Mekkî'ye (2004a: 384) göre bazı insanlar ömrünü ibadetle geçirmekte ancak bir anlık kendini beğenme ve kibirlenme sonucunda amellerini boşa çıkarabilmektedirler. Gazzâlî (340) insanların kendilerini diğer insanlardan üstün ve hayırlı görmelerini ve Allah'ın azabından emin hissetmelerini, insanı Tanrı'dan uzaklaştıran sebeplerin başında gelen tam bir cehalet olarak değerlendirmektedir. Bu tür bir cehalet günahların en büyüğüdür. Bu bakımdan mütekebbirin amelleri Allah'ın gazabına sebep olur, yaptığı amellerin sevapları ahirette boşa gider, elde ettiği dereceler silinir ve makamlar

elinden alınır (el-Mekkî, 2004a: 384; Muhâsibî, 2020: 408). Peygamberimizin ifadesiyle müflislerden olur.¹³

Faziletsizlik: Kibir, insanın ahlaki erdemleri kazanmasının önündeki engellerden biridir (Koç, 2020: 69). Kibir insandan bütün faziletleri alarak yerini bütün kötülüklerle doldurmaktadır (Gazzâlî, 2004: 494). Çünkü kibirli kimse kibrini korumak adına o kötü ahlaki özelliklerini koruma çabası içindedir. Kibrin elinden gitmesinden korktuğundan dolayı güzel ahlakî özellikleri kazanamamaktadır (Gazzâlî, 1992b: 329). Dolayısıyla, gıybet, hile, yalan, nifak ve aldatma ile meşgul olmaya devam edip alçak gönüllü olmayı başaramamaktadır (Gazzâlî, 1981: 485).

Cahillik: Kibir, insanın doğru düşünmesini, aklını ve iradesini doğru kullanmasını engellemektedir (Koç, 2020: 69). Kibirli insan, kendisinin mükemmel ve kusursuz olduğunu, her zaman her şeyin en doğrusunu bildiğini ve yaptığını zanneder. Kibirli insan aynı zamanda önyargılarının esiridir ve kendisini otorite kabul eder. Kendisini otorite olarak gördüğü için fikirlerini ispat etmeye ihtiyaç duymaz (Özdemir, 2017: 1599, 1612). Bundan dolayıdır ki, kibirli bir kimse başkalarının doğru sözlerini veya öğütlerini dinlemeye, kabul etmeye yanaşmaz (Gazzâlî, 1981: 487; Gazzâlî, 1992b: 333;). Dolayısıyla kibir bir kısım insanları, dinlemekten, anlamaktan ve ilim öğrenmekten (marifetten), edep sahibi olmaktan alı koymaktadır.¹⁴ Bir kısım kibirli kimseler ise anlasalar bile kibirlerinden dolayı doğruyu tasdik edemezler (Gazzâlî, 1992b: 332; Gazzâlî, 2004: 494).

Kibirli kimse dini bakımdan kendisinden daha düşük derecedeki insanlara bakarak kendisini onlardan üstün görür, kendi seviyesine razı olur ve bu durumu kendi hatalarına mazeret kabul eder. Bu düşünce insanın hayırlı işlerde ilerlemesine engel olur (el-Mekkî, 2004b: 206). Ayrıca kibirli kimse Kur'an'ın müşahade ile idrak edilen ve melekût aleminde meydana gelen ince manalarını anlayamaz (el-Mekkî, 2003: 219). Bu nedenledir ki Hz. Hüseyin'in oğlu Muhammed kişinin kibri nispetinde aklının azaldığını ileri sürmektedir (Gazzâlî, 1992b: 316). Kınalızâde de yöneticilerin kibirlenmesine dikkat çekerek makamdan dolayı alimleri küçük görmenin, aşırı cehaletten kaynaklanan bir çeşit kibir olduğunu belirtmektedir (Kınalızade, 2020: 161).

¹³ Müslim, Birr 59; Tirmizî, Kıyâmet 2.

¹⁴ Mesnevi'de (2015: 651) geçen "Öyleyse kibir elbisesini bedeninden/ çıkar da bir şey öğrenirken tevazu elbisesini giyin" aynı konuya dikkat çekmektedir.

Tanesini de (2016: 72, 85) kibrin cehaleti doğurduğuna dikkat çekerek şunları belirtmektedir: Kibirli kimse, başka insanlara söz hakkı tanımayarak, ileri sürdükleri fikirleri gerekçelendirme gereği hissetmeyerek ve karşıt fikirleri önemsemeyerek bilginin dolaşımını ve elde edilmesini engellemektedir. Dolayısıyla kibir cehalete sebep olmaktadır. Müellif aynı zamanda kibirli kişinin kendisine karşı saygısızlık yaptığını çünkü kibirli insanın her şeyden önce kendi kapasitesini tam olarak kullanmayı reddederek kendisine zarar verdiğini ileri sürmektedir. İmam Birgivî (1969: 150-170; akt. Koç, 2020: 68) “Kibir, rahatı talep etmektir” derken de aslında kibirli insanın kendi kapasitesini kullanmaktan, öğrenmekten ve başkalarını anlama zahmetine katlanmaktan kaçınmasına dikkat çekmek istiyor olabilir. Buradan hareketle cahillik ve kibir arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu söyleyebiliriz.

Öfke: Kibir öfkenin sebeplerinden biri olarak görülmektedir (İbnu’l Cezvi, 2019: 76; İbn Miskeveyh, 2017: 231; Gazzâlî, 1992a: 375; En-Nedim, 2019: 549; Taşköprizade, 2014: 126; Tûsî, 2021: 158). İbrahim Hakkı’ya göre kibir öfkenin kaynağıdır. Öyle ki, öfke üzeri külle örtülü kor ateşe benzetilmektedir. Kibir bu ateşi meydana çıkarmaktadır (Hakkı, 904).

Kibirli kimse kendisinin mükemmel olduğunu düşündüğünden dolayı eleştirilmesi onun için tam bir felakettir (Özdemir, 2017: 1599). Bu nedenle kibirli bir kimse kendisine karşı saygısızlık olarak kabul ettiği en küçük davranış ve söze kızar, öfkesini kontrol edemez. İçteki kibir, söylemlerde ve davranışlarda kendini gösterir (Gazzâlî, 1981: 401, 485, 491).

Muhâsibî’ye göre (2020: 147, 413) insan kızdığı zaman haşinlik, kin ve diğer kötü huylar ortaya çıkmaktadır. Kızdığı zaman salih bir kişi bile soyu ile kibirlenebilir. Muhâsibî buna örnek olarak Ebu Zerr’in tartıştığı kişiye “siyah kadının oğlu” demesini örnek vermektedir. Şiddetli öfke (tehevvür) insanda kibir, gurur ve tahakkümü meydana getirmektedir (Gazzâlî, 1981: 337). İbn Ebü’r-Rebi (2020: 73) ve Taşköprizâde de (2014: 278) öfkenin sonucunun kibir ve kendini beğenme olduğuna dikkat çekmektedir. Veselka vd. (2014: 78) tarafından “yedi ölümcül günah” (VAVS) üzerine gerçekleştirilen çalışmanın sonuçlarına göre kibrin (proud), öfke, kıskançlık, aç gözlülük, hırs, şehvet ve miskinlikle olumlu ve anlamlı ilişkisi bulunmaktadır. Buradan anlaşılabacağı üzere öfke ile kibir arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Diğer bir ifade ile kibir ve öfke birbirlerinin hem sebebi hem de sonucudur ve birbirlerini beslemektedirler.

Haset: Kibirli insan aç göz olduğu için sahip olduğu şeylerle asla yetinmeyerek daha fazlasını istemektedir. Kibirli biri için önemli olan her çeşit imkana sahip olmaktır. Bundan dolayı kibirli kimse başkalarının sahip oldukları nimetlerden dolayı üzüntüye kapılmaktadır

(Özdemir, 2017: 1599-1603). Kibirli insanda üstünlük, efendilik düşüncesi galip olduğu için kendisine layık gördüklerini diğer insanlara layık görmez (Gazzâlî, 1981: 485). Nimete layık görmediği, aşağıladığı insanların kendisiyle aynı ya da daha üstün seviye gelecek olmalarını çekemez, onlardan nimetin gitmesini ister (Muhâsibî, 2020: 506).

Kibir ile haset arasındaki ilişkiye dikkat çeken Ülken (2004) kibirli insanın dünyayı kendisinden ibaret saydığını ve kendi kendine yettiğini zannettiğini belirtmektedir. O'na göre kibirli insan hiçbir şey olduğu halde her şeyin kendisi için var olduğu vehmine kapılmıştır. Kibirli insandaki hiç kimseye ihtiyaç duymama ve her şeyi başarma duygusu saygının, takdirin ve alkışın da yalnızca kendisine ait olması istemini doğurmaktadır. Böylelikle kibirli insan bütün erdemlilere haset besleyecek, herkesi kendisinden aşağı görecektir (Fedayi, 2007: 74).

Kibrin sebeplerinin açıklandığı bölümde anlatıldığı gibi kin ve haset aynı zamanda kibrin sebepleri arasında yer almaktadır. Buradan hareketle kibir ile kin ve haset arasında karşılıklı bir etkileşim olduğunu diğer bir ifadeyle kibir ile kin ve hasedin birbirlerinin hem sebebi hem de sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

Sosyal maliyet: Kibirli olmak tüm toplumlarda sosyal olarak kabul görmeyen bir davranış olarak kabul edilmektedir. Kibirli insanlar övündükleri başarıları ne olursa olsun sosyal maliyet (social price) ödemek zorunda kalmaktadırlar (Hareli & Weiner, 2000: 233).

Kibir insanı küçük düşürmektedir (Kaşifi, 2019: 252). Bu konuda Azmi (ö. 1582) Enîsü'l-Ârifîn adlı eserinde:

“Tekebbür kötü bir haslet ve eksikliktir ki, kötü niyetini, eksikliklerini ısrarla gizlemektir. Fakat hakikatte kötü huylarını ortaya çıkarmak ve açığa vurmaktır. Çünkü kibir insanı hakir ve değersiz ve halk içinde itibarsız eyler” diyerek kibrin insanları toplum içinde itibarsızlaştırdığına dikkat çekmektedir (2019: 403).

Kibirli insanlar sahip oldukları nimetleri kendilerinden bildikleri için paylaşmayı sevmezler. Bu bakımdan kibir, insanı yalnızlaştırmakta, insanların nazarında değersizleştirmekte, nefretini celbetmekte ve yerdirmektedir (Özdemir, 2017: 1603, 1616; Şeref, 2012: 78).

Düşük öz saygı: Öz saygı eksikliği kibirden kaynaklanan, kendini aldatmanın bir sonucudur (Tanesini, 2018: 214). Aslında yetersizlik duygusu, kibir ve düşük öz saygı arasında fasit bir döngü gerçekleşmektedir. Şöyle ki, kişideki yetersizlik korkusu kibire sebep

olmaktadır. Bir kısım insanlar, kibirli davranışa karşı daha fazla kibirle veya önemsemeyerek cevap verebilirler. Bu da neticede insanda düşük öz saygıya (self-esteem)¹⁵ neden olmaktadır. (Johnson et al., 2010: 420; Silverman et al., 2012: 25). Kant ise kibirli kimsenin her zaman ruhi boyutta sefil (mean) olduğunu ifade etmektedir (Kant, 1999: 582).

Mutsuzluk: Kibirli kimsenin kibirli davranmaktaki amacı mutlu olmaktır. Ancak, ucb, gurur ve kibir, sahibinin kalbine bir ok gibi saplanarak sahibini sonu gelmeyen acılarla baş başa bırakmaktadır (Kınalızade, 194).

Muhalefet ve düşmanlık: Bazı kimseler başkasının sözüne anında müdahale ve itiraz ederek “öyle değildir” diyerek karşı çıkarlar ve münakaşaya girerler. Bu kişilerin maksadı sadece muhalefet ve münakaşa etmektir (Kınalızade, 2020: 218). Ancak bazı durumlarda karşı çıkma münakaşanın ötesinde üstünlük sağlamaya, rezil etmeye ve aşağılamaya yöneliktir. Bu basit bir münakaşanın ötesinde insanlar arasında nefrete sebep olan düşmanca bir duygudur. Bunun sebebi ise kişinin büyülenme ve ucb (tecebbür) duygusuna sahip olmasıdır (Kınalızade, 252-253).

1.6.7.2. Diğer Bireyler Açısından Sonuçları

Kibirli davranışlar diğer insanlara (kibrin hedefi) bir kısım ahlaki ve epistemik zararlar vermektedir (Tanesini, 2016; 72).

Korkaklık ve yalakalık: Kibirli kimseler çevrelerinde sevilmezler. Kibirli bir kimsenin aşağılamalarına maruz kalan insanlar, maruz kaldıkları aşağılanmanın bir gün son bulacağı ümidiyle ya da onun şerrinden emin olmak veya sahip olduğu menfaatleri korumak adına bir kısım samimiyetsiz davranışlar geliştirebilirler. Kibirli kimseye karşı uysal görünme, saygı ve sevgi gösterisinde bulunma ya da tabasbus (servility)¹⁶ etme bu davranışlar arasında sayılabilir (Özdemir, 2017: 1603, 1617; Tanesini, 2018: 218). Yalaka kimseler kendi yargılarına güvenmezler. Kendilerini baskılayan kişilerin görüşlerini savunmak onlara daha

¹⁵ Öz saygı (self-esteem), kişiler arası ilişkilerde kendini (self) bazı önemli kriterler üzerinden gerçekçi ve olumlu olarak değerlendirmesidir. Sağlıklı bir öz saygı aynı zamanda dışarıdan kaçınılmaz olarak gelen olumsuz tepkilerle de başa çıkmayı gerektirir. Sağlıksız bir öz saygı ise narsisizm de olduğu gibi başkalarına yoğunlaşır, zihni sürekli kendisi ile kendisinin başkalarının nazarındaki imajı ve görüntüsü ile meşguldür (Katz, 1993: 22).

¹⁶ Kant, yalakalığı yanlış ya da yalancı bir tevazu, gönüllü alçalma olarak tanımlamaktadır (Dillon, 2015: 7).

risksiz bir yol olarak görünmektedir. Bunlar kendi görüşleri güçlü kimselerin görüşleriyle örtüşmedikçe dillerine hakim olurlar (Tanesini, 2016: 90).

Kibrin aynı zamanda karşı tarafta, Tanesini'nin (2016: 72, 77, 88) “entelektüel korkaklık” olarak adlandırdığı davranışı güçlendirici etkisi bulunmaktadır. Korkaklık saygısızca davranışlara muhatap olmanın sonucunda ortaya çıkan bir boyun eğme şeklidir. Kişi sesini çıkarmayarak hem dikkatleri üzerine çekmemiş hem de kendi pozisyonunu korumuş olmaktadır. Ancak bu durum kişinin öz saygısını aşındırarak kişiye oldukça büyük zarar vermektedir.

Karşı kibir geliştirme: Bazı müellifler kibirli kimseye kibirle karşılık verilebileceğini belirtmektedirler. Çünkü kibirlenen kimseye kibirli davranılmazsa onun kibri ve gururu artmaktadır. Eğer böyle yapılmazsa bu kimse yaptığı için iyi olduğu vehmine kapılır ve insanların kendisine saygı göstermek zorunda olduğunu zanneder. Kibirli kişiye kibirle karşılık verince onun bu davranışın kötülüğünü görme ve onu terk etme ihtimali bulunmaktadır (Taşköprizade, 2014: 278). Bu kötülüğün kötülükle giderilmesi değil; edepli, ihtiyatlı olmak ve eziyet vermemek kaydıyla kibirli kişiye bir iyilik olarak görülmektedir (İstanbuli, 2014: 218). el-Mekkî (2004a: 158) şerefli insanların, kendilerine ikramda bulunulduğunda ve iltifat edildiğinde alçak gönüllü davrandıklarını, bazılarının ise ikram ettikçe kibirlendiklerini belirtmektedir. Bu bakımdan kendisine mütevazı davranıldığında bunu kendisinin büyüklüğü olarak algılayıp karşındakini hor gören kimselere kibirli davranmak caiz görülmüştür (Neyrizi, 2018: 186). Birgivî de bu bağlamda kibirlenmenin ancak kibirlenen kişiye karşı yapılacağını vurgulamaktadır (İmam Birgivi, 1969: 150-170; akt. Koç, 2020: 68).

1.6.7.3. Örgütsel Sonuçları

İş örgütlerinde kibirli davranışlar, çalışan ya da yönetici olmasına bakmaksızın herkeste görülebilir. Yöneticinin çalışana, çalışanın yöneticiye veya çalışanın çalışana kibri şeklinde ortaya çıkabilir. Örgütsel ortamda kibir bulaşıcıdır. Yöneticinin kibri ise bütün örgütü etkilemektedir (Jefferson & Ying-Leh, 2020: 44).

İşyeri çevresinde kibirli kimselerle teşrik-i mesaide bulunmak diğer insanlar için oldukça rahatsız edici, zor ve stresli bir ortam oluşturmaktadır. Kibirli kimse herhangi bir örgüte amir pozisyonunda ise bu rahatsız edici durum daha da artmaktadır. Çünkü kibirli bir

amire karşı sesiz kalmak ya da sesini yükseltmek daha aşağı mevkidekiler açısından duruma göre farklı riskler barındırmaktadır (Silverman et al., 2012: 21, 25).

Kibirli davranışlar, çalışanlar için yönetici, ast veya eş düzey çalışan olmasına bakılmaksızın tüm çalışanlar ve örgüt açısından çeşitli olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Öncelikle kibirli çalışanlar daha az “örgütsel vatandaşlık” göstererek iş yeri çevresinde zehirleyici bir sosyal iklimi oluşturmaktadır. Sonuç olarak, kibir işyerindeki dayanışmayı zayıflatmakta, takım çalışması ve iş ilişkilerine darbe vurmaktadır (Cleary et al., 2015: 270; Silverman et al., 2012: 22, 24).

Kibirli yönetici kendi sezi ve yeteneklerine aşırı derecede güvendiğinden dolayı çevresindekilerin yeteneklerini ve bilgilerini önemsemez. (Jefferson & Ying-Leh, 2020: 44). Araştırmalar aslında kendilerinin daha üstün özelliklere sahip olduklarını iddia edenlerin hiç de öyle kendilerinin zannettikleri veya ileri sürdükleri gibi üstün özelliklere sahip olmadıklarını, daha düşük performans, daha düşük öz saygıya, daha düşük örgütsel vatandaşlık düzeyine ve daha düşük zekâ seviyesine sahip olduklarını göstermektedir. Ancak kibirli kimseler kendi yetersizliklerini maskelemek için kibirliliklerini vasıta olarak kullanmaktadırlar (Silverman et al., 2012: 25).

Yöneticilerde görülen kibir örgütte aşırı bir güven ortamı oluşturmakta ve sonuçta örgütü başarısızlığa sürüklemektedir (Herbin III, 2018, 10). Örgütlerde yaşanan kibrin sonuçları ile ilgili görgül araştırma sonuçları bireysel verimlilik ile çalışanların yetkinlik düzeyi arasında olumlu, kibir düzeyi ile ise olumsuz bir ilişki olduğunu göstermektedir. Çalışanların algıladıkları yönetici kibrinin çalışanların işten ayrılma istemini ve tükenmişlik düzeylerini artırdığı, moral düzeyini ise düşürdüğü gözlemlenmiştir. Bu nedenle örgütsel verimliliği azami düzeye çıkarmak için kibirli çalışanların sayısının asgari düzeye indirilmesi ve kibirli davranışları azaltıcı adımların atılması gereği araştırmacılar tarafından vurgulanmaktadır (Padua et al., 2010: 77, 96; Borden, 2017: 192, 200; Gürer vd., 2018: 220; Borden et al., 2018: 355).

1.6.7.4. Toplumsal Sonuçları

Kibir, toplumun birlik ve beraberliğinin yok olmasına ya da zayıflamasına ortam oluşturan faktörlerin en önemlilerinden biri olarak kabul edilmektedir (Özdemir, 2017: 1560). Şöyle ki, toplumu oluşturan sınıflar ve topluluklar (etnik, sosyal veya dini)

kendilerine atfettikleri bazı üstün özelliklerden dolayı diğer toplulukları ya da bu toplulukların fertlerini aşağı görebilirler. Bu tür kibrin ülkede yaygınlaşması toplumdaki bireyler arasında ve topluluklar arasındaki sosyal ilişkilere büyük darbe vurmaktadır. Diğer toplumlar hakkında kendilerine geçmişten beri aktarılan ön yargıya dayalı düşünce ve kültür kalıplarını yücelten toplumlar sağlıklı bir düşünce yapısı oluşturmadıkları gibi aksi düşüncelere ve eleştirilere de fırsat tanımazlar (Polater, 2013: 75). Hatta kendilerini ayrıcalıklı gören bazı toplum kesimleri bir çeşit kast sistemi oluşturarak sahip oldukları imkanlardan başkalarının faydalanmalarını istemezler, insanlara yardım yapmadıkları gibi başkalarının yardım yapmasını da engellemeye çalışırlar (Özdemir, 2017: 1521).

1.6.8. Kibirli Kişinin Özellikleri

Kompleks bir kavram olan kibir, diğer bireylerle etkileşimde kibirli tutum ve davranışlar gösteren bireyin kişisel özellikleri ile ilgilidir (Cleary et al., 2015: 267, 270). Potansiyel olarak herkeste kibre meyil bulunmaktadır (Cowan et al., 2019: 425). Başkalarından farklı bir nimete sahip olup da kibre kapılmamak insan için düşük bir ihtimaldir (Muhâsibî: 2010: 413). Ancak normal bir insanda kibir baskın bir özellik değildir (Padua et al., 2010: 80). Kibirli davranış ve tutumların temelde iki özelliği bulunmaktadır (Muhâsibî: 2010: 401), diğer bir ifadeyle kibir iki şekilde ortaya çıkmaktadır.

Birincisi, insanları hakir görmek ve onlardan yüz çevirmektir. Kibirli kimse kendisini başkalarından daha hayırlı olarak kabul etmekte, insanlara tepeden bakmakta ve onları tahkir etmekte (Muhâsibî: 2010: 401, 403), kendisinin daha üstün olduğunu düşünmekte, ima veya ifade etmektedir (Cleary et al., 2015: 267, 270). Kaşifi'ye (2019: 252) göre kibir “eksik ve hafifmeşrep” kişilerin özelliği olup bununla kendi eksikliklerini örtmeyi amaçlamaktadırlar. Ancak gerçekte ise kendi kötülüklerini ortaya koymaktadırlar. Bütün bu davranış ve tutumların sonucunda ise mutlu olmakta ve rahatlamaktadırlar (Haratiyan et al., 2017: 107). Eğer kibirli kimsenin bir an için davranışları boşa çıkarsa diğer bir ifadeyle amacına ulaşamazsa hayatı kararır, çünkü onun nefsinin hayatı ve tadı budur (el-Mekkî 2004b. 310).

İkincisi, bildiği halde gerçeği kabul etmemektir. Kibirli kimseye doğru bir şey yapması ya da yanlış bir şeyi yapmaması söylendiği zaman, kendisi bunun gerçekten böyle olduğunu bilse bile kibrinden dolayı gerçeği kabule yanaşmamaktadır. Böyle bir kimse birisiyle herhangi bir konuda tartıştığı zaman karşısındakini hakir gördüğünden dolayı tek amacı

tartışmadan galip ayrılmaktır. Başkasından bir şey öğrenmeye tenezzül etmez ve bunu bir zillet olarak kabul eder (Muhâsibî: 2010: 401).

Kibirli kişiler karşılıklı konuşmalarda veya tartışmalarda diğer insanların söz sırasına riayet etmezler. Diğer insanların sözlerini keserler ve onlara konuşma fırsatı vermezler. Kibirli kişi başarısıyla büyüklük taslarken hatalarını kabul etmez, her zaman haklı olduğunu düşünür ve insanları toplum içinde küçük düşürürler. Farklı görüşlere tahammül göstermezler, hatta farklı görüşteki insanı destekleyenleri bile yıldırmaya çalışırlar. Bunlar kendi iddialarını ispatlamak zorunda değillerdir. Ne söylerlerse insanlar onu kabul etmek zorundadırlar. Çünkü o bunu hak etmektedir. En küçük bir karşı fikri kendilerine karşı yapılmış bir tahkir ve saldırı olarak yorumlarlar ve hiddetle tepki verirler (Tanesini, 2016: 72, 81).

Kibirli bireyler kendilerine karşı yapılan karşı çıkışlara sadece onları önemsemeyerek tepki vermezler, aynı zamanda sindirerek ve aşağılayarak da tepki verirler. Böyle davranmanın kendilerine tanınmış bir hak olduğunu kabul ederler. Çünkü bu karşılık onların sorgulanamayan ve karşı durulamayan ileri sürülmüş ayrıcalıklarına karşı yapılmış ihlale mukabil verilmiştir. Kendi öz güvenini korumak için kendisini diğer insanlardan üstün hissetme duygusuna ihtiyacı olanlar için sindirme ve yıldırma etkili bir stratejidir (Tanesini, 2018: 223).

Kibirlenme, kibirli kişinin başkaları hakkındaki algılarını yanıltma yöntemidir. Böyle davranarak, insanların onun öz saygısını sarsmalarını engellemeye çalışır. Ancak, başkalarına kendisini, mükemmel, kusursuz ya da çok özel gösterme stratejisi, diğer bir ifadeyle kendi yetersizliğini, sıradanlığını, başarısızlığını ya da zayıflığını dikkatlerden kaçırma çabası onun öz saygısını yapay olarak şişirmektedir. Bu bakımdan kibir aynı zamanda yapay olarak şişirilmiş öz saygıyı muhafaza etmede bir mekanizma görevi üstlenmektedir (Padua et al., 2010: 80).

Kibir şeklinde algılanan çok farklı tutum ve davranış grupları bulunmaktadır. Kendini beğenmişlik (smugness), öz önem, öz tatmin ve alınganlık (thin skin) bunlar arasındadır. Bu özelliklere sahip bireyler başkalarını aşağılama eğilimindedirler. Bunlar başkalarına bağırır, başkalarını sindiren ve utandıran zorba tiplerdir. Bunlar aynı zamanda insanları küçümserler ve aşağılarlar. Tartışmaları domine etmek, kritik edildiğinde kızgın şekilde reaksiyonda bulunmak ve konuşmayı kabaca kesmek bu tip güçlü insanların özelliğidir. Bu tip kişiler

başkalarını sessizliğe ve aşırı itaatkâr pozisyona sokmak için birçok aşağılayıcı ve küçümseyici tavır geliştirirler (Tanesini, 2018: 213).

Küçük düşürücü şekilde kayıtsız kalma, tahammülsüzlük, müdahale etme, aşağılama, utandırma, kendi kendine homurdanma, arkadaşlarına ve onların fikirlerine saygı duymama, diğerlerinden daha bilgili olduğunu ileri sürme, insanları ve geri bildirimlerini önemsememe kibirli kimsede görülen diğer özelliklerdir (Johnson et al., 2010: 421; Padua et al., 2010: 80).

Kibirli kimseler VIP muamelesi beklerler, herkes gibi muameleye tabi tutulmayı kendilerine yapılmış bir saygısızlık olarak görürler (Tanesini, 2018: 221). Silverman ve diğerlerinin (2007) yaptıkları araştırmaya göre kibirli kişiler daha fazla ben merkezci (self-centered) ve daha az uzlaşmacıdırlar (less agreeable) (akt. Padua et al., 2010: 78). Dillon'a göre (2015: 2) başkalarına karşı saygısızlık kibirli olmanın bir gereği olarak düşünülse de kibirli olma her şeyden önce kişinin kendine karşı saygılı olmayı başaramamasıdır.

1.6.9. Kibrin Alametleri

Kibir sıfatı insanın kalbinde oluşup yerleştiğinden (el-Mekkî 2004b. 588) ve gizli olduğundan dolayı kişi kendi kibrinin farkında olmayabilir (Hakkı, 884). Gazzâlî'ye göre kibirlenmek insanın karakteri (ahlakı) ile ilgilidir. Mütekebbirlerin bazıları kibrin bütün türlerini gösterirler, bazıları ise sadece bir kısmını göstermektedir. Bu karakter insanın jest ve mimiklerinde, davranışlarında (oturup kalkmasında, yürümesinde, sekinesinde) sözlerinde, kelimelerinde ve ses tonunda, tavırlarında ve iş yapış tarzında kendini gösterebilmektedir (Gazzâlî, 1992b: 346).

Abdullah b. Alevî'ye göre önde olmayı sevmek, üstün olduğunu gösterme, meclislerde liderlik etmeyi sevmek, salınarak ve kendini beğenerek yürümek, konuşması batıl da olsa kendisine karşılık verilmesinden hoşlanmama, zayıfları ve miskinleri hakir görme, nefsinin temize çıkarma, soy-sopu ile övünme kalpte bulunan kibrin görünen alametleridir (el-Haddad, 1998: 385; akt. Punar, 2019: 82).

Marifetnâme'de kibrin alametleri 18 maddede açıklanmakta (Hakkı, 884) ise de Gazzâlî kibirli davranışların sayılmayacak kadar çok olduğunu belirtmektedir. Aşağıda şu ana kadar açıklamaya çalıştığımız kibir duygusunun alametleri (dışavurumları) sınıflandırılarak açıklanmaktadır:

Giyinmeyle ilgili:

- Uzun elbise giymek, elbiseyle kibirlenmek, süslü, şatafatlı giyinmek (Gazzâlî, 1981: 495; Gazzâlî, 1992b: 348, 317; Hakkı, 884).
- Değeri düşük elbise giymek, yün elbise giymek [bu, günümüzde dini kisve ile kibirlenmek olarak okunmalı] (Muhâsibî, 2020: 432).
- Yalnız da olsa eski elbise giymemek (Gazzâlî, 1992b: 370).
- Hac'da dikkat çekici giysiler giymek, insanların dikkatini çekecek eşyalar bulundurmak (el-Mekkî, 2004b: 492)

Beden dili ile ilgili:

- Yüzü ekşitme, bakıştaki sertlik (Gazzâlî, 1992b: 346), abus çehreli olmak, tebessümü esirgemek (İbn Adi, 2013, 44, 88).
- Yaslanarak ve bağdaş kurarak oturmak (Gazzâlî, 1992b: 346; el-Mekkî, 2004a: 139).
- Gururla adım atmak (Gazzâlî, 1992b: 346), çalımla yürümek (Gazzâlî, 1992b: 319; Lokman Suresi, 18), salına salına yürümek (Gazzâlî, 1992b: 318), kırıta kırıta yürümek (Musahibi: 2020: 389).
- İnsanların yüzüne bakmamak (Kınalızade, 2020: 161), insanlara yüzünün yanını çevirmek (Gazzâlî, 1992b: 319), göz ucu ile bakmak (Muhâsibî, 2020: 416).
- Kaş-göz işareti ile selam vermek (Kınalızade, 2020: 161).
- Sesi yükseltmek (Kur'an-ı Kerim, 31/18), bağırarak konuşmak (Muhâsibî, 2020: 416).
- Genizden konuşmak (Kaşifi, 2019: 406).

Sözle tepki vermeyle ilgili:

- "Allah'tan sakın" dendiğinde sen kendine bak demek (Muhâsibî, 2020: 402).
- "Ben falanın oğluyum, alim bir insanım, kadrimi bilmiyorsunuz, bana saygı göstermiyorsunuz!" türünden sözlerle insanları, özellikle öğrencileri azarlama (Hakkı, 1037).
- "Bu sözleri söylemek senin ne haddine. Sen haddini bilmez misin?" demek (Gazzâlî, 1981: 490).
- Birilerine cevap bile vermeye tenezzül etmemek, kendine cevap verilirse öfkelenmek (Gazzâlî, 1992b: 328, 329).
- Tavsiyelere ve öğütlere kulak asmamak, öğüt verenlere kızmak (Gazzâlî, 1981: 485; Gazzâlî, 1992b: 328).

- Tavsiye ve öğüt verdiğinde şiddetli, hiddetli davranmak (Gazzâlî, 1981: 485; Gazzâlî, 1992b: 329).
- “Şu zamandan beri oruç tutuyorum.”, “Geceleri uyumuyorum.”, “Her gün Kur’an okuyorum.” demek (Gazzâlî, 1981: 490; Gazzâlî, 1992b: 341).
- “Bizden daha iyi Kur’an okuyan mı var?”, “Bizden daha fazla Kur’an’ı bilen mi var?” demek (Gazzâlî, 1992b: 337).
- “O kim oluyor ki, benim yanıma geliyor!” demek (Gazzâlî, 1981: 489).
- “Ben şu konuda uzmanım, şu bilim adamlarından ders aldım, sen kimsin?”, “Senin bilgin ne?”, “Sen kime yetiştin?”, “Senin hocan kim?” demek (Gazzâlî, 1981: 490; Gazzâlî, 1992b: 341).
- “Buralar da ondan daha aşığı, zahitlikte benden daha üstün kimse yok!” demek (Gazzâlî, 1981: 489).
- “Falan adam bana kötülük yapmak istedi (benimle kavga ve münakaşa edenin) oğlu öldü, malı alındı, hasta oldu.” demek (Gazzâlî, 1981: 490; Gazzâlî, 1992b: 341).
- “Bana kötülük yapıp da helak olmayan kimse yoktur!” demek (Gazzâlî, 1981: 490).
- İnsanlara, “Sen kim oluyorsun ki benim hizmetime layık olasın!” demek (Gazzâlî, 1981: 481,485).

Toplumsal sorumluluklar ve insani ilişkiler bakımından (Dışlayıcı veya ilgisiz davranmak):

- Toplumca saygı duyulan kişileri ziyaret etmemek (Hakkı, 884).
- Başkasını ziyaret etmemek (Gazzâlî, 1981: 494; Gazzâlî, 1992b: 347).
- Zenginlerin davetine gidip fakirlerin davetine gitmemek (Gazzâlî, 1992b: 370; Hakkı, 884). Sadece kendi seviyelerinde gördüklerinin davetlerine katılmak, daha aşağı gördüklerinin davetlerine katılmamak (el-Mekkî 2004c: 183).
- Kendi evindeki hizmetleri kendi eliyle yapmaktan kaçınmak (Hakkı, 884).
- Evin ihtiyaçlarını ya da kendi eşyasını dışarıdan eve bizzat götürmemek (Gazzâlî, 1981: 495; Gazzâlî, 1992b: 348; Hakkı, 884).
- Arkadaşlarının veya akrabalarının ihtiyacını görmemek, hiç kimse görmese dahi pazardan eve bir şey taşımamak (Gazzâlî, 1992b: 370; Hakkı, 884).

- Birileriyle oturmaya, yan yana bulunmaya ve yemek yemeye tenezzül etmemek (Gazzâlî, 1992b: 328).
- Hastalığı ve rahatsızlığı olan kişilerle birlikte oturmamak, onlara yakın olmamak (Hakkı, 884).
- Kendisine yakın birinin oturmasından rahatsız olmak (Hakkı, 884), bu durumdan burun kıvrırmak, yanından kalkıp gitmesini istemek (Gazzâlî, 1992b: 338).
- İnsanlara elbisesinin değmesinden rahatsız olmak (Musahibi: 2020: 388).
- Yürürken, otururken öncelik gözetmek; öne geçmek, ön sıralara oturmak, kapıya yakın oturmamak (Gazzâlî, 1981: 485; Gazzâlî, 1992b: 328).
- Emsalleri ile aynı toplantıda bulunmaktan, onlardan geride oturmaktan, onlardan geride yürümekten, onlardan sonra takdim edilmekten rahatsız olma (Gazzâlî, 1992b: 369; Hakkı, 884).
- Arkadaşının duygu, düşünce ve sözlerine kayıtsız davranmak (Milyavsky et al., 2017: 2).
- Arkadaşlarına cevap vermemek, küçümsemek, sözünü kesmek, önerileri reddetmek (Milyavsky et al., 2017: 2).

İnsanlardan beklentiler bakımından:

- Önce kendisine selam verilmesini beklemek (Gazzâlî, 1992b: 328).
- Kendisinden ders alan kişilerden hizmet beklemek (Gazzâlî, 1992b: 329).
- Kendisine saygı göstergesi olarak insanların önünde ayağa kalkmasını ya da huzurunda ayakta durmasını istemek (Gazzâlî, 1981: 494; Gazzâlî, 1992b: 346; Hakkı, 884).

İnsanlara genel yaklaşım bakımından:

- Kendini övmesi, kendini diğerlerinden üstün görmesi ve insanların kendisini yüceltmesinden hoşlanması (İbnu'l Cezvi, 2019: 82).
- Kendini diğer insanlardan üstün görmesi, burnu havada olması (İbnu'l Cezvi, 2019: 82).
- Halkı cahil ve aşağılık gördüğü için hayvan, köle, hizmetçi, pislik nazarıyla bakmak (Gazzâlî, 1981: 485, 490; Gazzâlî, 1992b: 328; Musahibi: 2020: 381, 387).
- Başkalarını aşağılamak, alaya almak (Gazzâlî, 1992b: 328).
- İnsanları adam yerine koymamak, önem vermemek ve yüzüne bile bakmamak (Gazzâlî, 1981: 488).

- Birilerini huzurunda bulunmaya ya da kendisine hizmet etmesine, yanında çalıştırmaya layık görmemek (Gazzâlî, 1992b: 328).
- Kendisinden ders alan kişileri aşağı saymak, şefkat göstermemek, mihnet etmek (Gazzâlî, 1992b: 329).

Diğer:

- Arkasından kimse gelmediğinde bir yere gitmemek (Hakkı, 884).
- Arkadaşlarından birinin yanlısını bulursa bunu ona karşı hücum etme fırsatı olarak görüp sevinmek (Gazzâlî, 1992b: 341).
- Arkadaşının haklı çıkmasından hoşlanmamak (Gazzâlî, 1992b: 341), arkadaşının doğru sözünü kabul etmemek, teşekkür etmemek, kendi hatasını itiraf etmemek (Hakkı, 884).
- Arkadaşının kendisinden daha üstün telakki edilmesinden korkmak (Gazzâlî, 1992b: 341).

1.6.10. Kibir Davranışının Algılanması

İnsanlar apaçık kibirli davranışlar gösterebilirler bile çoğu zaman bu davranışlar tolerans gösterilmesi gereken mizaçsal farklılıklar olarak algılanmakta ve önemsenmemektedir. Kibrin insanlar arasındaki ilişkilerdeki merkezî rolüne rağmen genel olarak kibrin anatomisi, özelde ise insanların kibirli olarak algılanmasına etki eden faktörlerle ilgili ilmî araştırmalar ise oldukça sınırlı kalmıştır (Milyavsky et al., 2017: 1; Padua et al., 2010: 77). İnsanların kibirli olarak algılanmasına hangi faktörler etki etmektedir? Bu konuda yapılan görgül araştırmalar insanın çevresi tarafından kibirli olarak algılanmasına birtakım faktörlerin etki ettiğini göstermektedir. Örnek olarak bir insanın başarısının yeteneklerine mi yoksa çalışkanlığına mı bağlı olması, yapılan işin sonuçlarının iyi veya kötü olarak yorumlanması, başarının çok ya da az çalışmaya bağlı olması insanın kibirli olarak algılanmasına etki etmektedir (Hareli & Weiner, 2000: 233; Cleary et al., 2015: 267).

Milyavsky ve diğerleri (2017: 1) tarafından “önerileri reddeden kişinin kibirli olarak algılanmasına etki eden faktörlere” dair yaptıkları araştırmaya göre, öneriyi reddedenin nispi uzmanlığı, önerinin sonucu, önerinin reddediliş biçimi, önerinin reddedilmesindeki gerekçesi gibi faktörler kişinin kibirli olarak algılanmasına etki etmektedir (Milyavsky et al., 2017: 25).

Kibirle ilgili ilgi çekici başka bir konu ise insanlar kibirli davranışları başkalarında görmekte, genellikle kendilerini kibirli olarak görmemektedirler (Haan et al., 2007). Kibirli davranışların şekillenmesi de ayrıca kültüre bağlı bir konudur. Şöyle ki, ben (self) kavramının tanımlanması ve öz saygıyı (self-esteem) belirleyen kriterler doğu ve batı kültürleri arasında değişmektedir. Bu kriterler; kültür, din, moral değerler ve kurumlar tarafından bilinç altına yerleştirilmiştir. Benzer yaklaşım gurur (pride) için de geçerlidir. Asyalı toplumlarda gururlanmak büyüklenmek olarak algılanmakta ve kabul görmemekteyken Amerikan toplumunda çocuklara başarılarıyla övünmeleri teşvik edilmektedir (Katz, 1993: 14, 15, 20).

II. BÖLÜM

2. TARİHİ PERSPEKTİFTEN KİBİR ve KİBİRLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

2.1. Antik Çağlarda Kibir

Eski Yunan’da kibir (hybris)¹⁷ ayıplanan davranış biçimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kibir hem kötülük hem de adaletsizlik, tanrısal yasalara karşı gelmek olarak görülmektedir (Kalaycı, 2014: 198). Bu bakımdan antik mitolojide birçok kibir hikayeleri bulunmaktadır (Cowan vd., 2019: 425). Örnek olarak Aiskhylos’un Persler tragedyasında kendini beğenmiş, tevazu yoksunu Kral Serhas’ın (Kserkses) Persleri büyük bir felakete sürüklemesi anlatılmakta ve yenilginin sebebinin Serhas’ın aşırı kibri olduğu vurgulanmaktadır. Esere göre kişinin zorbalığa varan kibri büyüdükçe gafleti artar ve sonuçta kazanma hırsı onu büyük bir felakete sürükler (Akıncı Öztürk, 2018: 376-383).

Aristo kibir nosyonunu (hubris ya da küstahlık) başkasını sebepsiz utandırmak olarak açıklamaktadır (Cowan vd., 2019: 425). Aristo’ya göre insanlar kendilerini herhangi bir bakımdan zengin hissettiklerinde veya öyle olduğunu zannettiklerinde bu zenginlikten dolayı küstah, kibirli ve pervasız olmaktadır. Bu durum; zenginlik, fiziki güç, dostluklar ve güç fazlalığının sebep olduğu bir karakterdir. Zengin kimseler kibirli ve küstahdır. Çünkü zenginler için varlıklı olmak bir tür ölçüdür; kendilerinin var olan tüm iyi şeylere sahip olduklarını, paranın satın alamayacağı bir şey olmadığını düşünürler. Lüks ve gösteriş düşkünüdürler. Erke (iktidara, güce) sahip olmak da bazı bakımlardan zenginlere benzese de iktidar sahipleri daha çok hırslı ve erkeksi karakterlerdir. Bunların kibirleri ağırbaşlılık olarak adlandırılabilir. Bu, kibrin biraz daha ılımlı ve uyumlu halidir (Aristoteles, 1995: 110, 129, 130).

¹⁷ Hybris (İngilizce hubris) aşırılık, kendini beğenmişlik, haddini bilmeme, bilinçsizlik ve ölçsüzlük, çok aşırı gurur, genellikle zengin olmanın verdiği yersiz gurur, aşırı özgüven, gençlikten kaynaklanan pervasızlık, tanrılara saygısızlık ve kibir olarak açıklanmaktadır (Akıncı Öztürk, 2018: 376, 377).

2.2. Hristiyanlıkta Kibir

Eski Ahit'e göre kibir Tanrı'nın egemenliğini tanımamanın göstergesidir. Asaph'ın kibri ve imansız zenginliği onun Tanrı'nın gerçekliğini sorgulamasına neden olmuştur (Grenz, 2000: 107).

Hristiyan inancına göre, kibir Adem ve Havva'nın ilk günahıdır (Dillon, 2015: 3). Aziz Augustinus¹⁸ (354-430) Tanrı Devleti adlı eserinde insanların bütün suçlarını kibre (superbia¹⁹, pride) bağlamaktadır. Bunun sebebi Adem ve Havva'nın yasaklı meyveyi yemeleridir. Çünkü, Adem ve Havva kendi arzularını Tanrı'ya karşı görevlerine önceleyerek olduklarından daha fazlasını istediler. Kibre kapılarak kalplerindeki Tanrı sevgisini kendi öz-sevgileriyle değiştirdiler. Tanrı gibi olmak istediler (Dyson, 2005: 21).

Aziz Augustinus'a göre yönetme ihtirasının kaynağı da kibirdir. Çünkü kibirli yönetici Tanrı'nın hakimiyetini kabul etmez, Tanrı'nın hakimiyetindeki insanların eşitliğinden nefret eder, onlara kendi kurallarını dayatmaya çalışır. Bu bakımdan kibirli yönetici "Tanrı'nın bozulmuş bir kopyası" niteliğindedir (Dyson, 2005: 56).

Aziz Augustinus, insanların aşırı servet biriktirme sevgisinin her yönüyle tahrip edici olduğuna dikkat çekerek bunun insanları tembel, kibirli ve rahata düşkün yaptığını belirtmektedir. Ona göre fakirlerin fakirlikleri ile övünmeleri de günahtır (Dyson, 2005: 98, 105).

2.3. Cahiliye Arap Toplumunda Kibir

Arap toplumunda İslam öncesi dönem "cahiliye dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Ancak İzutsu'ya (255-275) göre "cahiliye" sadece İslam'ın doğuşundan önceki dönemi temsil etmez, o aynı zamanda insanların Müslümanlığı kabul etmeden önceki hayat tarzlarını da belirtmektedir. İnsanın kendi gücüne sınırsız bir şekilde güvenmesi ve kendi kudretiyle böbürlenmesi, kendi kendine yeterlik, sınırsız bencillik, tam serbestlik, gururlu bağımsızlık ruhu ve hiçbir otoriteye boyun eğmeme, şiddetli şeref duygusu ve aşağı kabul edilen

¹⁸ Hippo'lu Augustinus olarak bilinen Hristiyan filozof ve tanrıbilimcidir (wikipedia.org).

¹⁹ Avrupa Ortaçağı'nda kibir superbia olarak adlandırılmaktadır. Superbia, gururun günahıdır ve yedi ölümcül günahın en ölümcülüdür. Ölümcül olması sadece diğer günahların ve hataların kaynağı olmasından dolayı değil aynı zamanda insanı insan yapan temel değerleri bozmasından ve tahrip etmesinden dolayıdır (Dillon, 2015: 3).

insanlara gösterilen sahte tekebbür cahiliye toplumunun baskın özellikleridir. Bu özellikler aynı zamanda cehl kavramını oluşturan huylardır. Bu özellikler onlara göre kötü özellikler olmayıp aksine yiğit olmanın üstün vasıfları olarak kabul edilmektedir. Bu manada cahiliye toplumunun bir ferdi olan cahil insan en küçük bir kırgınlık anında iradesini kaybedip kendine hâkim olamayan insandır. Bu, cehaletin görünen halidir. Davranışa dönüşen hali ise zulümdür. Onların Hz. Muhammed’e ve arkadaşlarına karşı gösterdikleri şiddetli zulmün arkasında ise bu cehl ruhu bulunmaktadır.

Cahiliye döneminde misafirperverlik ve himaye isteyen koruma gibi bazı erdemler olmasına rağmen (Özmen, 2021: 317) fahr, izzet, övgü, kibir, zulüm ve gurur onların tabiatları haline gelmişti (İbn Hazm, 2017: 1026). Öyle ki, müşrik Arap toplumunda eğilmek bir düşkünlük ve aşağılık belirtisi olarak kabul edilirdi. Bir kimse bir şeyi yere düştüğünde onu eğilip almaktansa onu almaktan vazgeçmeyi tercih ederdi (Muhâsibî, 2020: 397).

Arap toplumunda soyla-sopla övünmenin de oldukça yaygın (Kınalızade, 2020: 157) olduğu görülmektedir. Özellikle soyla-sopla övünmenin İslamiyet sonrasında da cahiliye döneminin bir bakiyesi olarak devam ettiğine şahit olmaktayız. Bununla ilgili kaynaklarda birçok örnek bulunmaktadır. Aşağıda buna ait birkaç örnek verilmektedir.

Mekke’nin Fethi günü Bilal’in Kabe’nin üzerinde ezan okuması orada bulunan bazılarınca “Kabe’nin üzerinde bir zenci köle mi ezan okuyor!” denilerek yadırganmıştır (Muhâsibî, 2020: 382).

Huneyn Savaşında Müslümanların kendi çoklukları ile böbürlenmesi “Bugün sayımız çok olduğu için yenilmeyiz.” demeleri buna örnektir (Muhâsibî, 2020: 386).

2.4. Kur’an’da Kibir

Kur’an-ı Kerim istiğna ve tuğyan olarak adlandırdığı kibri, gururu ve kendini beğenmeyi insanların terketmesini ve Allah’ın iradesine teslim olmasını istemektedir (İzutsu, 257).

Semud kavminin deveyi boğazlaması, kibirlenen İblis’in tezahürlerinden birisi olarak değerlendirilmiştir (Konevi, 2009).

Doğrudan kibir kelimesinin geçmediği bazı ayetler müfessirler tarafından kibir göstergesi davranışlar olarak ifade edilmiştir.

“Fıravun kavmine seslenerek dedi ki: ‘Ey kavmim! Mısır hükümdarlığı benim değil mi? Şu nehirler de benim altımdan akıyor (değil mi?) Hâlâ görmüyor musunuz?’”²⁰ ayeti Fıravunun hükümdarlığı ile kendini beğendiğini ve kibre kapıldığını vurgulamaktadır (Necmeddin-i Daye, 2020: 434).

Bunun dışında Kur’an-ı Kerim’de kibir, övünme, böbürlenme, büyülenme kavramlarına dikkat çeken ayetler de mevcuttur:

“Âyetlerimizi yalanlayanlar ve onlara uymayı kibirlerine yediremeyenlere gelince işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedi kalacaklardır” (Kur’an: 7/36).

“A'râftakiler simalarından tanıdıkları birtakım adamlara da seslenir ve şöyle derler: “Ne çokluğunuz, ne de taslamakta olduğunuz kibir size bir yarar sağladı (Kur’an: 7/48).

“İnsanlardan öylesi de vardır ki, ne bir ilmi, ne bir yol göstericisi, ne de aydınlatıcı bir kitabı olmadığı halde kibirlenerek insanları Allah'ın yolundan saptırmak için, Allah hakkında tartışmaya kalkar. Ona dünyada bir rezillik vardır. Ona kıyamet gününde de yangın azabını tattıracağız” (Kur’an: 22/8).

“Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah hiçbir kibirleneni, övüngeni sevmez” (Kur’an: 31/18).

“Mûsâ da, ‘Ben hesap gününe inanmayan her kibirliden, benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a sığınırım’ dedi” (Kur’an: 40/27).

“Rabbiniz şöyle dedi: ‘Bana dua edin, duânıza cevap vereyim. Bana kulluk etmeyi kibirlerine yediremeyenler aşağılanmış bir halde cehenneme gireceklerdir.’ (Kur’an: 40/60)

“Kuşkusuz sen onları bağışlayasın diye kendilerini her davet edişimde parmaklarını kulaklarına tıkadılar, elbiselerine büründüler, inanmamakta direndiler ve büyük bir kibir gösterdiler.” (Kur’an: 71/7)

“Hani meleklere, ‘Adem için saygı ile eğilin’ demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu.” (Kur’an: 2/34).

²⁰ Kur’an: 43/51

“Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları âyetlerimden uzaklaştıracam. (Onlar) her âyeti görseler de ona iman etmezler. Doğru yolu görseler onu yol edinmezler. Ama sapıklık yolunu görseler onu (hemen) yol edinirler. Bu, onların, âyetlerimizi yalanlamaları ve onlardan hep gafil olmaları sebebiyledir.” (Kur’an: 7/146).

“Sonra bunların ardından Firavun ile ileri gelenlerine de Mûsâ ve Hârûn’u mucizelerimizle gönderdik. Ama büyüklük tasladılar ve suçlu bir toplum oldular.” (Kur’an: 10/75).

“Şüphesiz Allah, onların gizlediklerini de, açığa vurduklarını da bilir. O, büyüklük taslayanları hiç sevmez.” (Kur’an: 16/23).

“Şımarıp böbürlenmek, insanlara gösteriş yapmak ve (halkı) Allah yolundan alıkoymak için yurtlarından çıkanlar (Mekke müşrikleri) gibi olmayın. Allah onların yaptıklarını kuşatıcıdır.” (Kur’an: 8/47).

“Şüphesiz Kârûn, Mûsâ’nın kavmindendi. Onlara karşı azgınlık etti. Biz ona, anahtarlarını (bile taşımak) güçlü bir topluluğa ağır gelecek hazineler verdik. Hani, kavmi kendisine şöyle demişti: ‘Böbürlenme! Çünkü Allah böbürlenip şımaranları sevmez.’” (Kur’an: 28/76).

“Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. (Nihayet hepsi yok olur gider). Tıpkı şöyle: Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kurumaya yüz tutar da sen onu sararmış olarak görürsün. Sonra da çer çöp olur. Ahirette ise (dünyadaki amele göre ya) çetin bir azap ve (ya) Allah’ın mağfiret ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldaniş metaından başka bir şey değildir.” (Kur’an: 57/20).

“Çoklukla övünmek sizi, kabirlere varıncaya (ölünceye) kadar oyaladı.” (Kur’an: 102/1).

Ayeti Kerimelerin geneline bakıldığında kibirlenmek, böbürlenmek, övünmek ve büyüklük taslamak Allah (c.c) tarafından yasaklanana davranışlar arasında sayılmaktadır. Bu davranışların Allah’ın sevmediği davranışlardan olduğu ve bu tür davranışları sergileyen kimselerin cehennemlik olduğu bildirilmiştir.

2.5. Hadislerde Kibir

Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v) hadislerinde de kibir kavramına dikkat çekilmektedir. Aşağıda bu hadislerden örnekler verilmiştir:

“...Ashâb-ı kirâmdan biri: “Yâ Resûlâllah! İnsan, elbisesinin ve ayakkabısının güzel olmasını istemez mi?” deyince, Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şu cevabı vermiştir: “Şüphesiz ki Allah güzelliği sever. Kibir ise hakkı inkâr etmek ve insanları küçük görmektir.” (Müslim, Îmân, 147; Tirmizî, Birr, 61(1999).

“Kalbinde hardal tanesi kadar îman olan hiç kimse, Cehennem’e girmez. Kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan hiç kimse de Cennet’e giremez.” (Müslim, Îmân, 148-149) ; Tirmizi, Birr 61, (1998).

Resûlullah (s.a.v.) buyurdular ki: “Kıyamet günü, mütekebbirler küçük karıncalar gibi haşrolunurlar. Onları her yönden zillet bürümüştür. Cehennemde Bûles denen bir hapishaneye sevk edilirler. Ateşlerin ateşi onları bürür. Cehennem ehlinin irinleri kendilerine içecek olarak verilir. Bu içeceğe tinetu’l-habal denir.” (Tirmizi, Kıyamet 47, (2492).

Resûlullah (s.a.v.) buyurdular ki: “Allah, Kıyamet günü, büyüklerek elbisesini sürüyenin yüzüne bakmayacaktır.” (Tirmizi, Libas 8, (1730); Müslim, Libas 42, (2085)

“Resûlullah (s.a.v.) buyurdular ki: “Bir adam, nefsinin hoşuna giden bir takım elbise içinde saçları da yapılmış olarak giderken yürüme sırasında kibre düşmüştü ki, birden yere battı. Kıyamet kopuncaya kadar orada zorlukla batmaya devam edecek.” (Müslim, Libas 49-50, (2088); (Tirmizî, Kıyâmet 47)

Cübeyr İbnu Mut'im (r.a.) demiştir ki: “Benim hakkımda “Sende kibir var” diyorsunuz. Ben eşeğe binmiş, (dikişsiz) kumaşı (elbise olarak) sarınmış, keçiyi sağlamış birisiyim. Üstelik Resûlullah (s.a.v.) bana: “Bunları yapan kimsede hiçbir kibir bulunmaz” buyurdular.” (Tirmizi, Birr 61, (2001).

Seleme İbni Ekva (r.a) şöyle dedi: Adamın biri Resûlullah (s.a.v.)'in yanında sol eliyle yemek yiyordu. Resûl-i Ekrem ona: “Sağ elinle ye!” buyurdu. Adam: “Yapamıyorum” diye cevap verdi. Resûlullah (s.a.v.) adama: “Yapamaz ol!” buyurdu. Seleme'nin dediğine göre adam kibrinden dolayı böyle söylemişti. Resûlullah'ın bedduasını alınca, elini ağzına götüremez oldu. (Müslim, Eşribe 107)

Hârise İbni Vehb (r.a) Resûlullah (s.a.v.)'i şöyle buyururken dinledim dedi: “Size cehennemliklerin kimler olduğunu söyleyeyim mi? Katı kalpli, kaba, cimri ve kurularak yürüyen kibirli kimselerdir.” (Müslim, Cennet 47; Tirmizî, Cehennem 13(2605))

Ebû Hüreyre (r.a)'dan rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Allah Teâlâ kıyamet gününde üç kişiyle konuşmaz, onları temize çıkarmaz, suratlarına bile bakmaz; üstelik onlar korkunç bir azâba uğrarlar. Bunlar; zina eden ihtiyar, kibirlenen fakir yalan söyleyen hükümdardır.” (Müslim, İmân 172; Tirmizî, Cennet 25)

Bu hadislerle bakıldığında kibir kavramının dinimizde hoş karşılanmayan bir davranış olduğu görülmektedir. Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed kibirli kimselerin Cennet'e giremeyeceklerini ve Cehennemlik olduklarını, onlara ahirette büyük bir azabın olacağını haber vermiştir.

2.6. Kibirle İlgili Çalışmalar

Bu bölümde kibirle ilgili yapılan çalışmalara yer verilmektedir. Birinci başlık kibirle ilgili felsefi ve dinî kaynaklarla ilgilidir. Bu kaynaklarda kibir bölüm ya da konu olarak ele alınmaktadır. İkinci başlık ise kibir konusunda yapılan ölçek çalışmaları ile ilgilidir.

2.6.1. Felsefi ve İslami Kaynaklarda Kibir

Erken İslami dönemden başlayarak ahlak, tasavvuf, edep ve hikmet çalışmalarında kibir konusu önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Kibrin anlamı ve özellikleri, sebepleri, belirtileri ve zararları bu çalışmalarda ele alınmıştır (Çağrı, 2002: 562). Bu bölümde kibir konusunu ihtiva eden çalışmalardan, önceki bölümlerde ilgili kısımlara atıf yapıldığından dolayı kısaca bahsedilecektir.

Muhâsibî'nin²¹ (781-857) er-Riaye adlı eseri İslam tasavvuf tarihinin ilk ve en önemli klasiklerinden olma özelliğini taşımaktadır (Küçük, 2020: 17). Eser, nefsin tanınması, ucb, kibir, riya ve haset gibi konuları ayrıntılı biçimde ve ayrı bölümlerde ele almaktadır. Eserde

²¹ Basra'da doğmuştur. İsmi, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî'dir. İlk sûfilerden, hadis, kelâm ve tefsir âlimidir (Erginli, 2006: 13). Mutezilenin görüşlerini çürütmek için akli yöntemlerden yararlandığından dolayı ehl-i bid'at olarak yaftalanmış ve eserlerinin okunması döneminin bir kısım alimlerince sakıncalı bulunmuştur (Küçük ve Filiz, 2020: 42).

kibrin özellikleri, çeşitleri, sebepleri ve konuları oldukça ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Aynı konular İhya ile karşılaştırmalı olarak ele alındığında Gazzâlî üzerindeki etkisi açık bir şekilde görülmektedir.

İbn Miskeveyh'in²² (932-1030) Tezhibu'l Ahlak adlı eseri İslam düşünce tarihinde ahlak üzerine ilk sistematik çalışma olarak kabul edilmektedir. Aristoteles'in, Platon'un ve Yeni Platoncuların görüşleri Fars ahlak ve kültüründen de faydalanılarak İslamileştirilmeye çalışılmıştır. Tezhibu'l Ahlak'ın başta Gazzâlî ve Tûsi olmak üzere ilim adamları üzerinde geniş etkisi olmuştur (Çağrı, 2011: 328-329). Adı geçen eserde müellif ucbu, övünmeyi ve kibri nefsin hastalıkları arasında saymakta, tanımlamakta ve tedavi yollarını göstermektedir (İbn Miskeveyh, 2017: 231-235).

İbn Adi²³ (ö. 974) Tehzîbü'l-Ahlâk adlı eserinde kibri yirmi reziletten²⁴ biri olarak ele almaktadır (2013: 42). Müellife göre kibir gazabî nefsin yönlendirmesi ile ortaya çıkan ve sahibine zarar veren çirkin bir huydur. Çünkü kibir, kişinin edep sahibi olma isteğini engelleyerek kusurları ile baş başa bırakır. Müellif büyüklenme, kendini beğenme, zulüm, küçük görme, haset ve insanlar arasındaki düşmanlık ve nefretin kaynağı olarak insandaki gazabî nefsi görmektedir (İbn Adi, 2013: 44, 88).

Ahlak ve siyaset düşüncesinin önemli bir temsilcisi olan Mâverdî'nin²⁵ (974-1058) Siyasetnâmesi kibir konusunu daha çok yöneticiler bakımından ele almaktadır. Mâverdî'ye (2019: 14, 30) göre kibir ve kendini beğenme herkes için kötü bir huydur. Ancak yöneticiler için daha da kötüdür. Bu kötü huy yöneticinin sahip olduğu gücünü önemsemesi ve kendini beğenmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Kibir ve kendini beğenme insanın kendi nefesine hüsn-ü zan beslemesini doğurur. Bu durum ise çabanın az, makamın yüksek olmasının göstergesidir.

Mâverdî (2019: 32), kibir ile kendini beğenmenin yerilme bakımından aynı fakat anlamlarının ayrı olduğuna da dikkat çekmektedir. Şöyle ki, kendini beğenme, insanın

²² Rey'de doğmuştur. Ahlâk âlimi, filozof ve tarihçi. İsmi, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin'dir (Bayrakdar, 1999: 201).

²³ Arap asıllı Hristiyan filozoftur. Bağdat yakınlarındaki Tikrît'te doğmuştur. Mantıkla uğraştığından dolayı Mantiki olarak anılmaktadır. İsmi, Ebu Zekeriyya Yahya b. Adi b. Hamid b. Zekeriyya'dır (Doru, 2013: 237).

²⁴ Fazilet (erdemler) ve rezilet (faziletsizlik) ne olduğu tartışılacak bir konudur. İbnü'l Cevzî'ye göre Allah'ın emrettikleri fazilet yasakladıkları rezilettir (Uyanık vd., 2019: 26).

²⁵ Siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan Şâfiî fakihidir. Basra'da doğmuştur. İsmi, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Mâverdi'dir (Kallek, 2003: 180).

nefsinde ve nefsinin faziletlerinden bildiği şeylerden kaynaklanmaktadır. Bunun en önemli sebeplerinden biri insanın çevresindekiler tarafından çok methedilmesi ve yağcılarının övgüleridir. Kibir ise, insanın mevkiinde ve mevkiinin üstünlüklerinden bildiği şeylerden kaynaklanmaktadır. Bunun en güçlü sebeplerden biri yetki ve yaptırım gücünü elinde bulundurmak ve dengi insanlara birlikteliği sınırlı tutmaktır.

Gazzâlî (1058-1111)²⁶ İhyâü Ulûmî'd-Dîn adlı eserinde, dindar bir kişi için ruhî arınmanın ve ahlâkî olgunlaşmanın önemini ortaya koyarak bu hedeflere ulaşmanın yollarını göstermektedir (Çağrı, 2017: 20). Eserin önemli bir bölümünü ucb, kibir, öfke, hırs, riya ve hased gibi mühlikatlar olarak adlandırdığı reziletlere; ruhi hastalıklara ve kötülöklere ayırmıştır. Bu bölümde kibrin sebeplerini, konusunu, çeşitlerini, sonuçlarını ve tedavi yollarını kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Ayrıca Kimya-yı Saâdet adlı eserinde de benzer konulara yer vermiştir. Eserlerinde kibir konusunda açık şekilde Muhâsibî'nin etkisi görölmektedir. Kınalızâde ve İbrahim Hakkı gibi ilim adamları ise bu konuda Gazzâlî'den ciddi şekilde faydalanmışlardır.

İbnü'l Cevzî²⁷ (1116-1201) Ruhun Sağaltılması adlı eserinde kibrin giderilmesi ile ilgili bölümde kibrin tanımını yaparak kibrin giderilmesi konusunda tavsiyelerde bulunmuştur (2019: 82).

12. yüzyılda yaşamış Edib Ahmed²⁸ tarafından Çağatay Türkçesi ile yazılan ve manzum ahlak kitabı olan Atabetü'l-Hakayık'ta kibir konusu ele alınmıştır. Eserde;

Tekebbür kâmuğ yirde/tilde yerölür
.....
Ol er ki ulugsındı men men tidi
Anı ne Hâlık sever ne hâlayık

Geçen dizelerde kibrin her yerde ya da dilde yerildiği, kibirlenen kimsenin ne Yaratıcı ne de insanlar tarafından seilmeyeceği belirtilmiştir. Eserde tevazu gösteren kimselerin Tanrı'ya yakınlaşacağı, kibirlenenlerin ise uzaklaşacakları çünkü büyüklüğün Bayat'ın

²⁶ Şafî din alimidir. Hüccetü'l-İslâm olarak anılır. Birçok alanda ileri düzeyde eserler vererek İslâm kültür tarihinde derin etkiler bırakmış ilim ve fikir adamlarından biri olarak kabul edilmektedir. Horasan'da doğmuştur. İsmi, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'dir (Çağrı, 2017: 19).

²⁷ İslâmî ilimlerin hemen her dalındaki çalışmalarıyla tanınan Hanbelî âlimidir. Bağdat'ta doğmuştur. İsmi, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî'dir (Yavuz ve Avcı, 1999: 550).

²⁸ 12. yüzyılda yaşamış bir Türk edip ve âlimidir. İsmi, Edib Ahmed bin Mahmud Yükneci'dir (Gülensoy, 1994: 422).

(Cenab-ı Hak) hakkı olduğu, büyüklüğün mal biriktirmekle değil, malı harcamakla elde edileceği belirtilmektedir. Müellif, aslından dolayı kibirlenenlere ise insanların ana ve babalarının eşit olduğunu öbür alemde aralarında fark kalmayacağını hatırlatmaktadır (Edib Ahmed, 2019: 87, 180, 181).

Tûsî²⁹ (1201-1274) Ahlâk-ı Nâsırî adlı kitabında öfkenin on sebebini saymakta ve övünme (iftihar), tekebbür ve kendini beğenmeyi ayrı sebepler olarak açıklamaktadır. Tûsî'ye göre kibir, ebedi ve kalıcı olmayan harici şeylerle kibirlenmektir. Tekebbürü ise küçük bir farkla ucba yakın görmektedir. Tûsî ayrıca kibir ve yalancılığın bir araya gelmesinden selef (gösterişçilik) diye bir erdemsizlikten bahsetmektedir. Bu erdemsizlik kişide öfke duygusunun baskın gelmesi ve kendisinde olmayan yetkinlikleri varmış gibi hayal etmesiyle ortaya çıkmaktadır (2021: 159, 161, 184).

Ferîdüddîn Attâr³⁰ (ö.1221) tarafından kaleme alınan ve manzum bir şekilde yazılan öğüt kitabı Pendnâme'de insanlar arasında kibirli olmanın, haset, kin, öfke ve cimrilik gibi çok çirkin olduğu ve bunlardan kaçınılması gerektiği ifade edilmektedir. İblis'in Cennetten kovulma sebebi kibirdir ve ahiretten nasiplenebilmek için insanın göğsünden kibri atması gerekmektedir. Pendnâme'de kibrin sonuçlarına da değinilerek düşmanlığın kibirden kaynaklandığı, kibirli kimselerin dostları tarafından düşman sayılacağı, kibirli kimselerin yalnızlığa mahkûm olduğu ve aslında kendi kadirlerini bilmedikleri vurgulanmaktadır (Attar, 2006).

Devvânî'nin³¹ (1424- 1502) Ahlâk-ı Celâlî adlı eseri Ahlâk-ı Nâsırî'den sonra Farsça ahlak kitaplarının en tanınmışıdır. Eser küçük farklılıklar dışında Ahlâk-ı Nâsırî'nin bir kopyası olarak kabul edilmektedir (Şahinoğlu, 1989: 16).

Kâşifî³² (1427-1505) tarafından yazılan Ahlâk-ı Muhsinî'de tevazunun büyük insanların özelliği olduğu, kibrin ise eksik ve hafif meşrep insanların özelliği olduğu belirtilmektedir. Kibirli kimseler gerçekte kendi eksikliklerini örtmeye çalışırken aslında

²⁹ İranlı âlim ve filozoftur. Tus'ta doğmuştur. İsmi, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî'dir (Şirinov, 2012: 437).

³⁰ Nişabur'da doğmuştur. Eczacılık ve tıpla meşgul olduğundan dolayı Attar lâkabıyla anılmaktadır. İsmi, Ebû Hâmid Feridüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrahim-i Nişâbü'rî'dir (Karacoşkun, 2012: 8).

³¹ Kâzerûn'da doğmuştur. Dinî ve aklî ilimlerde eserleri olan Eş'arî kelâmcısıdır. İsmi, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Siddîkî'dir (Anay, 1994: 257).

³² İran'ın Horasan bölgesinde bulunan Sebzevâr'da doğmuştur. Edip, şair, sûfi, hatip, yazar, fakih, tefsirci, muhaddis ve astrologdur. İsmi, Mevlâ Kemâleddîn Hüseyin b. Ali Vâiz-i Kâşifî Sebzevârî'dir (Demirkol, 2019: 13).

kendi kötülüklerini ortaya çıkarmaktadırlar. Bundan dolayı kibrin insanı küçük düşürdüğü, kibirle bir yere varılamayacağı ve kibirden kaçınılması gerektiği vurgulanmaktadır (Kaşifi, 2019: 252).

Kınalızâde³³ (1510-1572) tarafından yazılan ve Türkçe ahlak kitapları arasında önemli bir yeri olan *Ahlâk-ı Alâî*'de faziletler (erdemler) ve reziletler İbn Miskeveyh, Tûsî ve Dehhânî çizgisinde ele alınmıştır (Oktay, 2019: 283). Eserde kibir gazabın sebepleri altında incelenmiş, kibir kavramı, kibrin sebepleri ve tedavi yolları üzerinde durulmuştur. Eserde Gazzâlî'nin etkisi görülmekte ve bazı yerlerde doğrudan kendisine atıf yapılmaktadır.

Hüseyin b. Hasan'ın³⁴ (ö. 1529) *Letâ'ifü'l-Efkâr ve Kâşifü'l-Esrâr* adlı eserinde kibirli olma, cahil (ahmak) olmayla eş değer görülmekte ve kibirlenmeye yöneticide bulunması gereken güzel huylar arasında sayılmaktadır (2019: 60). Kitabın kibrin yerilmesine dair bölümünde Hz. Ömer'e atıfla "aklı az olanın kendini beğenmesi çok olur" denilmekte ve cimri, cahil ve mütevazı kimse cömert, akıllı ve kibirli kimseden üstün tutulmaktadır. Müellif insanları aşağılayanın insanların gözünde aşağılanacağını belirterek asıl bazı güzelliklere (edep, şeref ve nesep gibi) sahip olmayanların kibirlenmesine hayret etmektedir (2018: 300).

İsmail Müfid İstanbulî'nin *Risâletü'l- Ahlâk*³⁵ Şerhi'nde kibir ve ucbun tanımları yapılmakta aralarındaki fark belirtilmektedir. Müellif kendi türünün yani diğer canlılara ve cansızlara ihtiyacı olan insanın kibirlenmesini hayretle karşılamaktadır (İstanbuli, 2014: 100).

Abdurrahman Şeref'in³⁶ (1853-1925) *Ahlak İlmi* adlı kitabında da kibir ele alınan konular arasındadır. Müellife göre kibir kendini beğenmenin sonucunda ortaya çıkar ve kibirli kimse için kendine nispetle hiç kimsenin hükmü ve önemi bulunmamaktadır (2012: 77).

³³ Isparta'da doğmuştur. *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseriyle tanınan Osmanlı âlimi, devlet adamı ve şairdir. İsmi, Kınalızâde Ali Efendi'dir (Aksoy, 2002: 416).

³⁴ Kanuni dönemi Osmanlı kadılarındandır. Hayatına dair tafsilatlı bilgi bulunmamaktadır.

³⁵ Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 1355) meşhur adıyla *el-Ahlâku'l Adudiyye* risâlesidir. Şarih İsmail Müfid (ö. 1802) hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. On yedinci yüzyılda yaşamış bir âlimdir. İstanbulî künyesi ile anılır. İsmi, İsmail Müfid b. Ali el-İstanbulî'dir (Çınar, 2014: 11, 12).

³⁶ İstanbul'da doğmuştur. Osmanlı Devleti'nin son resmî devlet tarihçisidir (Özcan, 1988: 175).

2.6.2. Kibirle İlgili Yapılan Ölçek Çalışmaları

2.6.2.1. Tevazu-Kibir Ölçeği

Rowatt vd. (2006) dolaylı ölçmeye dayanan Tevazu-Kibir Ölçeğini (Humility–Arrogance IAT) geliştirmişlerdir. Ölçek kolej öğrencileri üzerine geliştirilmiştir. Ölçekte kibirliliği ölçmek için kibirli, gösterişli, kendini beğenmiş (egotistical), gururlu (high-and-mighty), dar görüşlü ve burnu büyük (conceited) ifadeleri kullanılmıştır. Benzer şekilde tevazuyu ölçmek için ise alçak gönüllü, gösterişsiz, hoşgörülü, kendi halinde (down-to earth), saygılı ve açık fikirli kelimeleri kullanılmıştır (Rowatt et al., 2006: 200).

2.6.2.2. İşyeri Kibir Ölçeği (WARS)

Johnson vd. (2010) işyeri kibir ölçeğini geliştirmişlerdir. Ölçek tek boyutta 26 ifadeden oluşmaktadır.

2.6.2.3. Kibir-Tevazu İslami Ölçeği (ISAH)

İslami kibir ölçeği ile ilgili yapılan çalışmalar yok denecek kadar sınırlıdır. “Kibir-Tevazu İslami Ölçeği” (Haratian vd., 2013) bu konuda bilinen ilk çalışmadır. ISAH; diğerlerini kabullenmeme, heyecan ve dini bilgi, gururu kırılmak ve sosyal takdir ihtiyacı olmak üzere dört boyuttan ve 23 ifadeden oluşmaktadır (Haratiyan vd., 2017: 109). Haratiyan vd. (2017) tarafından “Kibir-Tevazu İslami Ölçeği”nin faktör yapısı araştırılmıştır. Bu çalışmaya göre ölçek; Dini Duygu ve Bilgi, Takdir Beklentisi, Ben Merkezilik, Kendini Gösterme, Kişilerarası Pesimizm, Öz değersizlik olmak üzere altı boyutta 22 ifaden oluşmaktadır.

Dini bilgi ve duygunun zayıflığı, kibrin birinci boyutu olarak, kişinin dini bilgilerinde (teorik ve epistemolojik olarak) eksikliğinin olduğunu göstermektedir. Bu kişi dini görevlerini yaparken olumlu ve etkili heyecan duymaz ve dini inançlarından şüphe duyar (Haratiyan vd., 2017: 212).

Takdir beklentisi, kibrin ikinci boyutu olarak, kendini boşlukta hisseden, başkalarından takdir bekleyen, kendisinin diğer kişilerden daha dindar olduğunu düşünen, dini ritüellerin kişiliğin ve yakınlığın (proximity) değerlendirilmesinde yeterli ölçü olduğunu

kabul eden ve zâhirî ayrıcalıkları önemseyen iki yüzlü kişileri tanımlamaktadır (Haratiyan vd., 2017: 212).

Ben merkezcilik (Egocentricity), kibrin üçüncü boyutu olarak, kendini korumak için yanlış yöntemleri kullanan kişiyi tanımlamaktadır. Dik kafalı, aldatıcı ve zayıf duygusal dengeye sahip bu kişi kendi sosyal karakterini korumak için başkalarını ihmal eder (Haratiyan vd., 2017: 212).

Kendini gösterme, kibrin dördüncü boyutu olarak, davranışlarıyla kendinin üstün olduğunu göstermeye çalışan kişiyi tanımlamaktadır. Bu üstünlük duygusunu yaşamak için kendi işini başkalarına yaptırma eğilimindedir. Bazen başkalarını küçük düşürmekten çekinmez (Haratiyan vd., 2017: 212).

Kişiler arası pesimizm, kibrin beşinci boyutu olarak, genellikle kindar ve zayıf pozitif tutuma sahip kişinin özelliğidir. Bu kişi nadiren affedicidir, Allah'tan ümidini kesmiştir. Kendisinden, çevresinden ve sosyal ilişkilerinden beklentisi kalmamıştır (Haratiyan vd., 2017: 212).

Öz değersizlik, kibrin altıncı boyutu olarak, bireysel ve sosyal alanda kendini suçlayan kişiyi tanımlamaktadır. Bireysel alanda kendini suçlama, özsaygı (self-esteem) ve haysiyette (dignity) azalmaya sebep olurken sosyal alanda kendini suçlama, ben merkezlilik (self-centered) ve etken (premature) savunma mekanizmalarını ortaya çıkarmaktadır. Bu kişinin tutarsız kişiliği özbenimseyiş (self-acceptance) yokluğuna yol açmakta ve sürekli değişiklik talep etmektedir (Haratiyan vd., 2017: 212).

2.6.2.4. Tüketici Kibri Ölçeği

Ruvio ve Shoham (2016) tarafından tüketici kibri (CA) ölçeği geliştirilmiştir. Ölçek satın alma, tüketim ve kullanma davranışlarında kibri ölçen 21 ifadelerden oluşmaktadır. Ölçeğin; imaj temelli tüketim, tüketici kibri, satın almaya bağlı teşhircilik ve tüketici üstünlüğü duygusu olmak üzere dört boyutu bulunmaktadır.

2.6.2.5. Yedi Ölümcül Günah Ölçeği

Veselka vd. (2014) tarafından “yedi ölümcül günah”³⁷ (VAVS) ölçeği geliştirilmiştir. Bu ölçeğin yedi boyutu bulunmaktadır. Boyutlardan birisi kibirdir. Diğer boyutları ise öfke, kıskançlık, aç gözlülük, hırs, şehvet ve miskinliktir.

³⁷ Katolik Kilisesi tarafından belirlenen yedi büyük günah.

III. BÖLÜM

3. DINDARLIK KİBRİ ÖLÇEĞİ GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Bir ölçek geliştirme çalışmasında ölçülecek olan psikolojik değişkenin diğer bir ifadeyle ölçülmesi öngörülen örtük özelliğin “ne ve nasıl olduğunun” ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu amaca ulaşmanın tek yöntemi ise faktör analizleridir (Erkuş, 2012: 282).

Ölçek geliştirmenin aşamaları, ilgili yazında değişkenlik gösterse de genel olarak takip edilen adımlar benzerlik göstermektedir (Yurdabakan ve Çüm, 2017: 113). Bu çalışmada Yurdabakan ve Çüm (2017: 113-122; Tatar ve arkadaşları, 2018: 161-170) tarafından önerilen aşamalar takip edilmiştir.

3.1. Amaç ve Yöntem

Bu tez çalışmasında Açımlayıcı ve Doğrulayıcı faktör analizlerine dayalı, dindarlık kibri davranışlarını ölçmeyi sağlayan “özbildirim” türü bir ölçme aracı (ölçek) geliştirmek amaçlanmaktadır. İkinci bölümde görüleceği üzere kibirle ilgili çeşitli ölçekler geliştirilmiş olsa da özellikle dindarlık kibri ölçen bir ölçme aracı geliştirilmemiştir. Dolayısıyla bu tez çalışmasının amacı bireylerdeki dindarlık kibri davranışlarını ölçen bir ölçek geliştirmektir.

Tez çalışmasının uygulama aşaması Amasya Üniversitesi Etik Kurulu onayı ile yapılmıştır. Çalışma grubu olarak Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi öğrencileri belirlenmiştir. Verilen cevapların güvenilir olması açısından anket uygulanan kişilerden isim istenmemiştir. Uygulama çalışmalarına katılımcılar gönüllü olarak katılmışlar ve katılımcıların kimlik bilgisi alınmamıştır. Öğrenci grubu, uygun örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Bu yöntem, araştırma yapan kişinin verilerini toplarken kolay bir şekilde ulaşabileceği bir örneklem seçmesi olarak tanımlanabilir (Büyüköztürk vd., 2020: 95). Üniversite öğrencileri ile anket yapma yüz yüze görüşme gibi yöntemlere göre

daha pratik ve zamandan tasarruf sağladığından dolayı birçok araştırmacı tarafından tercih edilmektedir.

Bu araştırmada verilerin analizi için faktör analizleri (FA) kullanılmıştır. FA, birbiriyle ilişkili çoklu değişkeni aralarındaki ilişkiye göre gruplayarak daha az sayıda anlamlı yeni değişkenler (boyutlar, faktörler) ortaya çıkarmayı amaçlayan istatistiki bir yöntemdir (Büyüköztürk, 2002: 472). FA'nın Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) olmak üzere iki yöntemi bulunmaktadır. AFA, davranış bilimlerinde, psikolojide, eğitim bilimlerinde ve sosyal bilimlerde karmaşık verilerin analizinde sıklıkla tercih edilen bir yöntemdir (Plucker, 2003: 20; Whittaker, 2016: 340).

Çalışma temel olarak üç aşamadan oluşmaktadır; hazırlık aşaması, uygulama aşamaları ve sonuçlandırma aşaması.

3.2. Kavramın Kuramsal Çerçevesinin Belirlenmesi ve Kavram Tanımının Yapılması

Bu çalışmada öncelikli olarak “kibir” kavramı ile ilgili İslami yazında geniş bir alan taraması yapılmış, bu kapsamda kibrin tanımları, konusu, sebepleri, sonuçları ve çeşitleri detaylı olarak araştırılmıştır. Kibirle ilgili yapılan tanımlardan hareketle kibir kavramı “kişinin kendisinde olan ya da olduğunu düşündüğü herhangi bir özellikten dolayı kendisini diğer insanlardan üstün görmesi” olarak tanımlanmıştır.

İslami literatür incelemesinde görüldüğü üzere kibir konusu genel olarak dinî ve dünyevi olarak ikiye ayrılmaktadır. İslami kaynaklarda kibir konusu ele alınırken din ile ilgili konulara özel bir önem verildiği görülmektedir. Çünkü İslami açıdan ilim ve amelin hem Tanrı'nın hem de insanların nazarında zenginlik, soy-sop ve güzellik gibi dünyevi şeylerden önemi daha fazladır. Ayrıca ilimsiz ve amelsiz dünyevi varlıklar değersiz kabul edilmektedir (Muhâsibî, 2010: 425). Bu bağlamda kibir duygusu insana ihsanla gelmektedir. İhsan ve nimetler arttıkça insanların kibirleri de artmaktadır. Özellikle ilim ve amel gibi nimetlerde kibir daha çok artmaktadır (Muhâsibî, 2010: 412). Diğer bir ifadeyle, insanların değerli kabul edilen nimetlerle kibirlenme ihtimalleri, değersiz sıradan konularda kibirlenme ihtimallerine göre daha yüksek kabul edilmektedir.

Kibrin konuları ele alınırken incelendiği üzere, faziletler olarak ele alınan konular dini ilimler, ameller başlığı altında toplanmıştır. Bu kapsamda dindarlık kibri de tarafımızdan “*dinin fazilet olarak kabul ettiği bir konuda kişinin kendini diğer insanlardan üstün*

görmesi” olarak tanımlanmış. Bu tanımdan hareketle dindarlığı ile kibirlenen bir kimse dinle ilgili bilgisi ve amelinden dolayı kibre kapılmaktadır.

3.3. Dindarlık Kibri Kavramının Davranışsal Göstergelerinin Belirlenmesi

İslami literatür incelendiğinde dindarlık kibrinin ilim ve amel olmak üzere iki boyutta ele alındığı görülmektedir. Bu boyutlardan hareketle konusu din olan kibrin bireyde hangi davranışlarla ortaya çıktığı araştırılmış ve ilgili literatürden 40 maddelik bir havuz oluşturulmuştur. Dindarlıkla ilgili kibir ifadeleri tespit edilirken tamamına yakını İslami literatürden seçilmeye özen gösterilmiştir. Ancak kıyafetle ilgili İslami literatürde yeterince örnek bulunmadığından dolayı bir madde uyarlanmış geri kalan ifadeler müellif ve uzman kişilerin görüşleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Bu kapsamda dindarlık kibrinin boyutları, bu boyutların tanımı ve bu tanımlara uygun davranışları gösteren ifadeler ve ifadelerin kaynakları gösterilmiştir (EK-1).

3.4. Dindarlık Kibri İfadeleri ile İlgili Uzman Görüşlerinin Alınması

“Dindarlık Kibri Ölçeği” ifadeleri bir form şeklinde düzenlenerek altı alan uzmanından görüş talep edilmiştir. Alan uzmanları maddeleri yeterli ve kapsayıcı bulmuşlar, ancak ölçekte yer alması hedeflenen madde sayısı dikkate alınarak maddelerin azaltılması yönünde görüş bildirmişlerdir. Bu kapsamda madde sayısı 21 olarak belirlenmiştir.

Dindarlık kibri ifadelerinin Türkçe anlam ve dilbilgisi açısından değerlendirilmesi için bir Türkçe öğretmeninden görüş istenmiş ve bu görüşler doğrultusunda bazı ifadelerde düzenleme yapılmıştır.

3.5. Ölçek Geliştirme Tekniğinin Belirlenmesi ve Deneme Uygulaması

Katılımcı görüşünü alabilmek için dindarlık kibri ifadelerinin derecelendirilmesinde alan yazında sıklıkla tercih edilen 5’li Likert tipi ölçek (1=Hiçbir Zaman, 2=Nadiren, 3=Ara sıra, 4=Sıklıkla, 5=Her zaman) kullanılmasına karar verilmiştir. İfadeler form halinde düzenlenerek Dindarlık Kibri Ölçeği taslak formu oluşturulmuştur.

Deneme uygulamasının amacı ölçekteki ifadelerin okunurluğu, anlaşılabilirliği ve farklı kişilerce aynı şekilde algılanıp algılanmadığını öğrenmek ve ortalama cevaplama süresini

tespit ederek sonraki aşamalarda ortaya çıkması muhtemel sorunların önüne geçmektir (Yurdabakan ve Çüm, 2017: 116). Bu amaçla araştırmacının bizzat katıldığı hedef kitleyi temsil eden 40 kişiyle deneme uygulaması Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde gerçekleştirilmiştir. Alınan geri bildirimlere göre gerekli düzenlemeler yapılarak ölçek birinci uygulamaya hazır hale getirilmiştir. Anket demografik bilgiler ve 21 ifadeden oluşmaktadır (EK-2).

3.6. Çalışma Grubunun Oluşturulması ve Verilerin Toplanması

Araştırmanın bu aşaması 20.12.2021-31.03.2022 tarihleri arasında Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde gerçekleştirilmiştir. Bu aşamada elde edilecek verilerin faktör analizi ve güvenilirlik kestirimleri için de yeter sayıda olması önem taşıdığından dolayı geri dönüş oranı da dikkate alınarak toplam 600 öğrenciye araştırmacı tarafından ders çıkışlarında anketler dağıtılmıştır ve öğrencilerin anketleri araştırmacıya geri getirmeleri istenmiştir. Öğrencilerden 567 form toplanmıştır. Araştırma kapsamında toplanan anketler geliş sırasına göre numaralandırılmış ve bir Excell listesine veri girişi yapılarak SPSS programına aktarımı sağlanmıştır. Veri girişi yapıldıktan sonra 19 ankette 16 ifadede 32 kayıp veri olduğu tespit edilmiştir. Bu kayıp veriler % 1'in altında (% 0,26) ve rastgeledir. Kayıp veriler serilerin ortalaması yöntemiyle doldurulmuştur. Katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo 3.1'de yer almaktadır.

Tablo 3.1. Demografik Verilerle İlgili Tanımlayıcı İstatistikler

		Sıklık	%	Kümülatif %
Cinsiyet	Erkek	130	22,93	22,93
	Kadın	437	77,07	100,00
Lise türü	Anadolu	103	18,17	18,17
	Diğer	91	16,05	34,22
	İHL	373	65,78	100,00
Üniversite	Amasya	285	50,26	50,26
	Samsun	123	21,69	71,96
	Tokat	159	28,04	100,00
Sınıf	1. Sınıf	99	17,5	17,5
	2. Sınıf	101	17,8	35,3
	3. Sınıf	154	27,2	62,4
	4. Sınıf	96	16,9	79,4

	Hazırlık	117	20,6	100,0
Yaş	18-20	190	33,51	33,51
	21-22	234	41,27	74,78
	23 ve üzeri	143	25,22	100,00
Medeni durum	Bekar	526	92,77	92,77
	Evli	41	7,23	100,00

Tablo 3.1'den ankete katılanların %77'sinin kadın, %65,78'inin İHL mezunu, %92,7'sinin bekar ve %75'inin 23 yaş altında olduğu anlaşılmaktadır. Bu verilerden hareketle çalışma grubunun kadınların baskın olduğu genç üniversite öğrencilerinden oluştuğu söylenebilir.

3.7. İfadelerle İlgili Tanımlayıcı İstatistikler

Ankette yer alan ifadelerle ilgili ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 3.2'de verilmektedir. Tablo 3.2'de görüldüğü üzere maddelerin ortalama değerleri 3,07 ile 1,18 arasında değişmektedir. Madde ortalamalarının genellikle düşük olduğu; EB1, EB2, EB3, EB4 ve EB6 maddelerinin ise ortalama değere yakın oldukları görülmektedir. Tablo 3.2'deki verilerden hareketle katılımcıların kendilerini dini açıdan çok da kibirli görmedikleri söylenebilir.

Tablo 3.2. Maddelerin Ortalama ve Standard Sapma Değerleri

Madde	En az	En çok	Ortalama	Std. Hata	Std. Sapma
EB2	1	5	3,07	0,06	1,50
EB1	1	5	2,85	0,05	1,23
EB4	1	5	2,74	0,05	1,10
EB3	1	5	2,50	0,05	1,12
EB6	1	5	2,45	0,06	1,36
RB13	1	5	2,18	0,06	1,44
RB16	1	5	2,17	0,05	1,29
EB9	1	5	2,06	0,05	1,09
RB14	1	5	2,06	0,05	1,30
EB5	1	5	1,78	0,04	1,00
RB15	1	5	1,64	0,04	0,97
RB11	1	5	1,48	0,04	0,87
KB17	1	5	1,44	0,04	0,92

RB12	1	5	1,39	0,04	0,84
KB19	1	5	1,37	0,04	0,84
EB7	1	5	1,37	0,04	0,97
KB21	1	5	1,26	0,03	0,71
KB20	1	5	1,21	0,03	0,61
KB18	1	5	1,19	0,03	0,60
RB10	1	5	1,18	0,02	0,55
EB8	1	5	1,18	0,03	0,66

Araştırmanın bundan sonraki aşaması için veriler üç üniversitedeki katılım sayıları ve anketlerin geri dönüş sırası dikkate alınarak iki gruba ayrılmıştır. Birinci grup (284 anket) AFA için ve ikinci grup (283 anket) DFA için kullanılmıştır.

3.8. FA İçin Veri Analizi ve Dindarlık Kibri Ölçeğinin Oluşturulması

3.8.1. Ön Koşulların Denetimi

3.8.1.1. Normallik Testi ve Uç Değer Analizi

AFA için 284 anketten oluşan birinci veri seti kullanılmıştır. İfadelerin toplam değerleri üzerinden yapılan normallik testinin normal dağılım göstermediği tespit edilmiştir. Normalliğin sağlanması için toplam değerlerin tersi alınarak normallik testi yapılmış ve verilerin normal dağılıma yaklaştığı görülmüştür. Toplamları en küçük 10 verinin çıkarılmasından sonra normallik şartının sağlandığı görülmüştür. Bundan sonraki analizlere 274 veri ile devam edilmiştir. Normallikle ilgili değerler aşağıda verilmektedir.

Tablo 3.3. AFA için Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

	Değer	Standart Hata	Değer/Standart Hata
Çarpıklık (Skewness)	0,259	0,147	1,762
Basıklık (Kurtosis)	-0,484	0,293	-1,648

Tablo 3.3'te görüldüğü gibi basıklık ve çarpıklık değerlerinin kendi standart hatalarına bölünmeleri ile elde edilen değerlerin +1,96 ve -1,96 arasında yer alması normallik şartını sağlamaktadır. Ayrıca Histogram grafiğinin de normal dağılım gösterdiği görülmüştür.

3.8.2. Açımlayıcı Faktör Analizi

Ölçek geliştirme sürecinde AFA kullanmanın temel amacı ölçülmek istenen yapıyı *en az sayıda ifade* (değişken, madde) ile ölçmek, yapıyı *en yüksek varyansla açıklamak* ve yapının kendi içinde *tutarlı boyutlarını* ortaya çıkarmaktır (Yurdabakan ve Çüm, 2017: 117).

AFA uygulaması için; veri setinin faktör analizine uygunluğunun denetlenmesi, FA için korelasyon matrislerinin hazırlanması, korelasyon matrislerinden faktör setlerinin çıkarılması, faktör sayılarının belirlenmesi, yorumlanabilme özelliğini arttırmak için faktör döndürme ve sonuçları yorumlama adımları takip edilmiştir (Tabachnick & Fidell: 2013: 613; Williams, Onsman & Brown, 2010: 4). Aşağıda bu adımlar sırasıyla açıklanmaktadır.

3.8.2.1. Veri Setinin Faktör Analizine Uygunluğunun Denetimi

Faktör çıkarma işleminden önce verilerin faktör analizine uygunluğu araştırılmaktadır. Bu konuda birçok seçenek bulunmaktadır. Bunlardan birincisi örneklem büyüklüğünün yeterliliğidir. Faktör analizi için örneklem büyüklüğünün ne kadar olması gerektiği konusunda yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilmiştir. Genel bir kural olarak ölçekteki madde sayısının 5 katı bir gözlem yeterli bulunmaktadır. 100 ve üzeri gözlemin yeterli olduğu kabul edilirken 50 örneklem büyüklüğünün de yeterli olacağı ileri sürülmektedir. Ancak her hâlükârda değişken sayısının 10 katı gözlem olması daha fazla kabul görmektedir (Hair et al., 2010; Sapnas & Zeller, 2002). Bu çalışmada madde sayısı 21 ve gözlem sayısı 274 olduğu için örneklem büyüklüğü koşulunun en iyi şartlarda sağlandığı görülmektedir.

Örneklem yeterliliği ile ilgi diğer bir seçenek Örneklem Yeterliliği Ölçütüdür (Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy). KMO, 0-1 arası değer almakta ve değer 1'e yaklaşması parçalı korelasyonun (partial correlation) küçük olduğunu göstermektedir. KMO'nun 0.6 ve üzeri olması faktör analizi için kabul edilebilir bir değer olarak kabul edilmektedir (Hair et al., 2010; Tabachnick & Fidell: 2013: 620). 21 ifade ile yapılan ilk analiz sonucunda KMO değeri 0,84 olarak bulunmuştur.

Bartlett Küresellik Testi (Bartlett's Test of Sphericity) korelasyon matrisinin FA'ya uygunluğunu belirleyen bir diğer yöntemdir. Bu test, verilerden en azından bazılarının korelasyon matrisi ile anlamlı bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir (Hair et al., 2010). Bunun için test %5 düzeyinde anlamlı (significant) olmalıdır (Williams, Onsman & Brown,

2010: 5). Yapılan çalışmada Bartlett Küresellik Testi sonucunun anlamlı olduğu görülmüştür.

Anti-imaj korelasyonu ve korelasyon katsayıları da faktör analizinin yapılması ile ilgili önemli ip uçları vermektedir. Bu anlamda maddelerin anti-imaj korelasyonu incelenmiş ve matrisin diagonal elemanlarından hiçbir değerin 0.5'in altında olmadığı görülmüştür (Çolakoğlu ve Büyükekşi, 2014: 60). Değerler 0,73 ile 0,89 arasında değişmektedir. Korelasyon ilişkileri bağlamında gözlenen değişkenler (maddeler) arası ilişkilere baktığımızda hiçbir maddenin diğeriyle 0 düzeyinde ve yine hiçbir maddenin diğeriyle 1 düzeyinde (tekillik durumu) bir korelasyonunun olmadığı görülmektedir. 5. Maddenin diğer bütün maddelerle 0,3'ün altında korelasyonu bulunmaktadır. 7. Madde ise sadece 4. Madde ile 0.30 düzeyinde anlamlı olmayan bir ilişkiye sahiptir. Sonuç olarak korelasyon ilişkileri bağlamında AFA yapmaya engel bir durum tespit edilememiştir ve yukarıda açıklanan tüm destekleyici sonuçlarla birlikte faktör analizi yapılmasının uygunluğuna karar verilmiştir.

3.8.2.2. Faktör Çıkarma Yönteminin Seçilmesi

Faktör çıkarmada birçok yöntem kullanılmakla birlikte gözlem sayısının 30'dan büyük olduğu durumlarda aralarındaki farklılıklar önemsizleşmektedir. Bu yöntemlerden istatistik programlarında önceden tanımlanmış (default) olan Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis) en çok tercih edilmektedir (Costello & Osborne, 2005: 1; Tabachnick & Fidell: 2013: 637; Williams, Onsman & Brown, 2010: 5).

Rotasyon işlemine başlamadan önce ortak faktör varyansı (communalities) değerlerine bakılmaktadır. Ortak varyans satırlardaki faktör yüklerinin karelerinin toplamını göstermektedir (Whittaker, 2016: 344). Ortak varyans değeri herhangi bir değişkendeki varyansın ne kadarının faktör çözümleme tarafından açıklandığını gösteren kullanışlı bir indekstir. Kesin bir kural olmamakla birlikte ortak varyans değerinin 0.5'in üzerinde olması kabul edilebilir bulunmaktadır (Hair, et al., 2010). Ortak varyans değerinin yüksek olması, modelin açıklanan varyansının yüksek çıkacağını göstergesi olarak kabul edilmektedir (Büyüköztürk, 2002: 473). Çalışmanın ilk aşamasında ortak varyansların 0,771 ile 0,234 arasında değiştiği görülmektedir. EB1, EB7 ve EB8 değişkenlerinin ortak varyansları 0,5'in altında yer almaktadır.

3.8.2.3. Rotasyon Yönteminin Seçilmesi

Rotasyonun (döndürme) amacı veri yapısını basitleştirmek ve belirginleştirmektir (Costello & Osborne, 2005: 1; Hair, et al., 2010). Rotasyon yöntemi faktörler tarafından açıklanan toplam varyansı ve ortak varyansın değerlerini değiştirmemektedir (Whittaker, 2016: 340). Rotasyon, yüksek madde yüklerini maksimize, düşük madde yüklerini minimize ederek verilerin yorumlanmasını kolaylaştırmaktadır. Orthogonal (Dik) ve Oblique (eğik) olmak üzere iki genel rotasyon sınıfı bulunmaktadır. Faktörlerin birbirleriyle ilişkisiz olduğu varsayımına dayanan Orthogonal, araştırmacılar tarafından faktör analizinde en çok kullanılan yöntemdir. Ancak sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda faktörler arasında ilişkili olma ihtimalinden dolayı Oblique yöntemi de tercih edilmektedir (Hair, et al., 2010; Tabachnick & Fidell: 2013: 614, 625, 642; Williams, Onsman & Brown, 2010: 9).

3.8.2.4. Faktör Sayısının Belirlenmesi ve Adlandırılması

Faktör sayısının belirlenmesi faktör analizinin en önemli adımlarından biridir. Eksik veya fazla faktörün belirlenmesi araştırmacının sonuçları yanlış yorumlamasına sebep olmaktadır. Faktör sayısını belirlemede birçok yöntem bulunmaktadır. Kaiser Ölçütü (Eigenvalue), yamaç grafiği ve kümülatif varyans bu yöntemler arasında sayılmaktadır. Faktör sayısının belirlenmesinde bu yöntemlerden birkaçının birlikte kullanılması araştırmacılar tarafından önerilmektedir (Yurdabakan ve Çüm, 2017: 119; Williams, Onsman & Brown, 2010: 6).

Araştırmacıların çoğu faktör sayısının belirlenmesinde Kaiser kriterini kullanmaktadır. Kaiser kriterinde Eigenvalue (Özdeğer) ya da latent roots (gizli kökler) değerinin 1'den büyük olması faktörün seçilmesi için yeterli kabul edilmektedir (Costello & Osborne, 2005: 1; Plucker, 2003: 20). Belirli bir faktör tarafından açıklanan varyans miktarını gösteren (Whittaker, 2016: 349) özdeğer, değişken sayısının 20 ile 50 arası olduğu durumlarda faktör sayısını belirlemede güvenilir bir araç olarak kabul edilmektedir (Hair et al, 2010).

Faktör çıkarma yöntemi Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis), faktör döndürme yöntemi Varimax ve özdeğerin 1 olarak belirlenmesinden sonra ilk aşamada maddelerin 6 faktör altında toplandığı ve 6 faktörün toplam varyansın %57,08'ini açıkladığı görülmektedir. Bundan sonraki aşamada yukarıda açıklanan faktör yükleri düşük

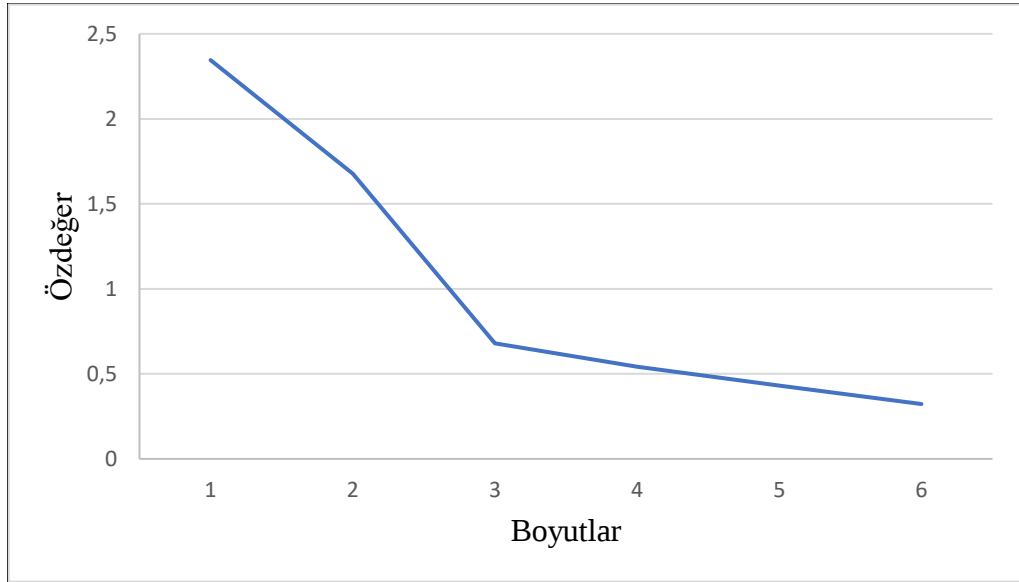
ve diğer maddelerle düşük korelasyona sahip maddelerin atılarak daha yüksek açıklama gücüne sahip ve daha az faktörlü bir yapının ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır.

Faktör analizinin sonucunda özdeğeri 1'den büyük iki boyutta 6 maddelik bir yapı ortaya çıkmıştır. 6 maddeli model için KMO ve Bartlett's Test sonuçları Tablo 3.4'te verilmektedir. KMO değeri 0,6'dan büyük ve Bartlett Küresellik Testi sonucu anlamlıdır. Buna göre mevcut veriler FA yapmaya uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 3.4. KMO ve Bartlett's Testi

KMO Örneklem Yeterliliği	0,674
Bartlett Küresellik Testi	Chi-Square
Df	15
Sig.	0,000

Yamaç grafiği (scree plot) görsel veri sunan bir grafikdir. Grafikteki negatif eğimli eğri, faktör sayısını belirlemeye yardımcı olmaktadır (Tabachnick & Fidell: 2013: 649). Eğrinin kırılma noktası ya da doğal eğiminin düzleşmeye başladığı nokta 3 faktöre işaret etse de 3 faktörlü yapıda 3 faktörün özdeğeri 1'in altında kalmaktadır. Şekil 3.1'e bakarak özdeğeri 1'den yüksek faktör sayısının 2 olduğu görülmektedir. Ancak grafiğe bakarak karar verme karar vericinin sübjektif yargısına dayanmaktadır (Williams, Onsman & Brown, 2010: 7).

Şekil 3.1. Yamaç Grafiği

Modelin ortak faktör varyansları incelendiğinde değerlerin 0,52 ve 0,78 arasında değiştiği görülmektedir. 0,50 üzeri değerler faktörü temsil etmede yeterli görülmektedir (Hair et al., 2010).

Tablo 3.5. Ortak Faktör Varyansları

	Başlangıç	Çıkarma
EB3	1,000	0,525
EB4	1,000	0,687
EB6	1,000	0,704
RB13	1,000	0,780
RB16	1,000	0,598
RB14	1,000	0,731
Çıkarma metodu: Principal Component Analysis.		

Elde edilen iki boyutlu 6 maddeli modele göre iki boyut dindarlık kibri kavramının %67'sini açıklamaktadır. Her iki boyutta da yer alan maddeler önceden düşünüldüğü gibi ilgili boyutlarla ilgilidir. Birinci boyut toplam açıklanan varyansın %35'ini açıklamaktadır. İkinci boyut ise toplam açıklanan varyansın %31'ini açıklamaktadır. İyi bir faktör analizinde gözlemlenen verilerdeki varyansın önemli bir yüzdesi ilk birkaç faktör tarafından açıklanmaktadır (Tabachnick & Fidell: 2013: 616). Açıklanan varyansın yüksek olması ölçeğin faktör yapısının güçlü olduğunu gösterdiğinden dolayı açıklanan varyansın sosyal bilimlerde %50'nin üzerinde olması önemli bir kriter olarak kabul edilmektedir. %60'ın üzerindeki bir açıklama gücü ise tatmin edici bulunmaktadır (Büyüköztürk, 2002: 497; akt. Birincioğlu ve Tekin, 2018: 176; Hair et al., 2010). Bu bakımdan geliştirilen DKÖ'nün dindarlık kibri kavramının %67'sini açıklaması oldukça yüksek bir açıklama (temsil) gücü olarak kabul edilebilir (Tablo 3.6.).

Tablo 3.6. DKÖ'nün Toplam Açıklanan Varyansı

Boyutlar	Başlangıç Özdeğer			Faktör çıkarma: Yük kareleri toplamı			Döndürme: Yük kareleri toplamı		
	Toplam	Varyans %	Kümülati f %	Total	Varyans %	Kümülati f %	Toplam	Varyans %	Kümülati f %
1	2,346	39,095	39,095	2,346	39,095	39,095	2,106	35,097	35,097
2	1,677	27,957	67,052	1,677	27,957	67,052	1,917	31,955	67,052
3	0,680	11,339	78,392						
4	0,542	9,041	87,433						

5	0,431	7,189	94,622
6	0,323	5,378	100

Çıkarma Methodu: Principal Component Analysis.

Faktör analizinde elde edilen faktörlerin adlandırılması teorik ve sübjektif bir adım olarak kabul edilmektedir (Williams, Onsman & Brown, 2010: 9). Yapılan faktör analizi sonucunda elde edilen faktörler araştırmanın başlangıcında planlandığı gibi birinci faktör Ritüel Boyut ve ikinci faktör de Entelektüel Boyut olarak adlandırılmıştır. Her bir boyutta yer alan maddeler önceden planladığı ve kodlandığı gibi ilgili boyutlara yerleşmiştir. Boyutlar bazında madde yükleri Tablo 3.7’de verilmektedir. Faktör yükü (factor loading) ya da faktör katsayısı (factor coefficient, structure coefficient) değişkenlerle faktörler arasındaki korelasyonu göstermektedir. Faktör yükünün yüksek olması değişkenin ilgili faktörü temsil etme gücünün yüksek olması anlamına gelmektedir (Hair et al., 2010; Whittaker, 2016: 349). Genel geçer bir kural olmamakla birlikte faktör yükü 0.40 ($0.40^2=0.16$ açıklanan varyansın %16’sına karşılık gelmektedir) ve üzeri kabul edilebilir bir değer olarak alınmaktadır (Whittaker, 2016: 346). Tablo 3.7’de görüldüğü üzere her iki boyutta da madde yüklerinin 0,72 ile 0,88 aralığında yer almaktadır. Modelde binişik madde bulunmamaktadır.

Tablo 3.7. Dindarlık Kibri Boyutları ve Faktör Yükleri

Madde no	Madde adı	Boyutlar	
		Ritüel Boyut	Entelektüel Boyut
RB14	Benim gibi dindar bir insanın kıymetinin yeterince bilinmemesine üzüldürüm.	0,883	
RB13	Bana kötülük yapanların Allah tarafından anında cezalandırılacağına inanırım.	0,853	
RB16	Allah rızası için yaptığım iyiliklerin unutulması beni üzer.	0,762	
EB3	Çevremdeki insanlara göre dini bilgimin daha fazla olduğunu düşünürüm.		0,831
EB4	Etrafımdaki insanların dini konulardaki bilgisizlikleri beni hayrete düşürür.		0,829
EB6	Dini konularda benden daha az bilgili bir insanla bir tutulmak beni rahatsız eder.		0,722

- Faktör Çıkarma Methodu: Principal Component Analysis.
- Döndürme Methodu: Varimax with Kaiser Normalization.
- 3 iterasyon

DKÖ için AFA ile elde edilen 6 maddenin korelasyon değerleri Tablo 3.8’de gösterilmektedir. Tablo 3.8’den anlaşılabacağı üzere EB boyutunda üç maddenin

korelasyonları 0,38 ile 0,56 arasında değişmektedir. RB boyutundaki üç madde arasındaki korelasyon ise 0,46 ile 0,66 arasında değişmektedir. İlgili boyutlarda maddeler arası korelasyonun orta düzeyde olduğu görülmektedir.

Tablo 3.8. AFA-DKÖ Maddeler Arası Korelasyonu

	EB3	EB4	EB6	RB13	RB14	RB16
EB3	1					
EB4	0,385**	1				
EB6	0,413**	0,565**	1			
RB13	0,064	0,061	0,135*	1		
RB14	0,091	0,124*	0,190**	0,522**	1	
RB16	0,134*	0,064	0,108	0,663**	0,461**	1

** . Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlı (2-tailed).

* . Korelasyon 0.05 düzeyinde anlamlı (2-tailed).

AFA ile elde edilen DKÖ'nün boyutları arasındaki korelasyonu Tablo 3.9'da verilmektedir. Tablo 3.9'dan anlaşılabacağı üzere EB ve RB'nin DKÖ ile olan ilişkisi oldukça yüksek düzeydedir. Ayrıca EB ve RB arasında oldukça düşük bir korelasyon bulunmaktadır. Boyutlar arası ilişkinin zayıf, boyutların ölçekle olan ilişkisinin yüksek olması iki boyutun aynı kavramın farklı yönlerini açıkladığını göstermektedir.

Tablo 3.9. AFA-DKÖ Boyutlar Arası Korelasyon

	DKÖ	EB	RB
DKÖ	1	0,710**	0,810**
EB	0,710**	1	0,163**
RB	0,810**	0,163**	1

**Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlı (2-tailed).

3.9. Doğrulayıcı Faktör Analizi (Confirmatory Factor Analysis)

DFA, ölçek geliştirme sürecinde AFA'yı takiben ya da tek başına kullanılmaktadır. AFA ile olası faktör yapıları ve bunlarla ilişkili maddeler ortaya konmakta iken DFA'da modeldeki faktörlerin sayısı ve hangi maddelerin hangi faktörlerle ilişkili olduğu ve faktörler arasında kovaryans olup olmadığı kullanıcı tarafından belirlenmelidir (Whittaker, 2016: 689).

Araştırmanın bu aşamasında AFA ile geliştirilen iki boyutta 6 maddeden oluşan DKÖ'nün doğrulanması amaçlanmaktadır. Bu amaca yönelik olarak bu aşamada Tabachnick & Fidell (2013: 774) tarafından DFA için belirtilen adımlar takip edilmektedir.

3.9.1. Ön Koşulların Sağlanması

Ön koşulların sağlanması kapsamında, örneklem büyüklüğü, örneklem dağılımının normalliği ve uçdeğerler konuları ele alınmaktadır.

DFA için 283 anketten oluşan ikinci grup veri seti kullanılmıştır. 21 ifadeden oluşan bu veri seti normal dağılım göstermediğinden değişkenlerin toplam değerinin tersi alınarak ve toplamaları en küçük 7 uç değer atılarak normallik sağlanmıştır. Bundan sonraki analizlere 276 anketlik veri seti ile devam edilmiştir. Tablo 3.10'da veri setinin basıklık ve çarpıklık değerleri verilmektedir.

Tablo 3.10. DFA İçin Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

	Değer	Standart Hata	Değer/Standart Hata
Çarpıklık (Skewness)	0,197	0,146	1,347
Basıklık (Kurtosis)	-0,345	0,291	-1,184

Tablo 3.10'da görüldüğü gibi basıklık ve çarpıklık değerlerinin kendi standart hatalarına bölünmeleri ile elde edilen değerler +1,96 ve -1,96 arasında yer almaktadır. Kolmogorov-Smirnov ($p=0,2$) ve Shapiro-Wilk ($p= 0,08$) anlamlı olmaması normallik şartını sağlamaktadır. Bu bakımdan ikinci grup veri setinin normallik dağılımı koşulunu sağladığı görülmektedir.

AFA elde edilen boyutların ve bu boyutta yer alan maddelerin doğrulanması için yapılan DFA'dan normallik ve çoklu normallikle ilgili elde edilen veriler Tablo 3.11'de verilmektedir.

Tablo 3.11. Doğrulananan DKÖ için Normallik Değerleri

Madde	Asgari	Azami	Çarpıklık (Skewness)	c.r.	Basıklık (Kurtosis)	c.r.
RB16	1	5	0,624	4,242	-0,689	-2,34
RB14	1	5	0,64	4,346	-0,961	-3,266
RB13	1	5	0,875	5,945	-0,668	-2,27
EB6	1	5	0,399	2,708	-1,217	-4,134

EB4	1	5	-0,099	-0,67	-0,591	-2,007
EB3	1	5	0,267	1,812	-0,747	-2,537
Çoklu normallik (multivariate)					6,566	5,577

Tablo 3.11’de görüldüğü üzere her bir maddenin basıklık ve çarpıklık değerleri -3 ile +3 aralığında yer alması verilerin maddeler bazında normal dağıldığını göstermektedir. Bu veri setinin çoklu normallik (multivariate) değeri 5,57 olarak hesaplanmıştır. Çoklu normallik değerinin 10 ya da 15 altında olması çoklu normallik koşulunu sağlamaktadır (Gürbüz, akt. <https://eistatistik.com/>). Dolayısıyla doğrulanan DKÖ’nün normallik ve çoklu normallik şartlarını sağladığı görülmektedir.

3.9.2. Temel Analizler

DFA kapsamında birçok uyum indeksi incelenmektedir. Ancak hangi indekslerin gerekli olduğu konusunda araştırmacılarca fikir birliğine varılamamıştır. Bu bakımdan burada en genel olarak kullanılanlara yer verilmektedir. Bu kapsamda ilk önce model χ^2 (CMIN) değerine bakılmaktadır. Bu çalışmada χ^2 (17,304, df 8, p= 0,027) anlamlı bulunmuştur. Madde sayısının 12’den küçük ve örneklem sayısının 250’den büyük olduğu durumlar için p değerinin anlamlı olması modelin iyi uyumunu göstermektedir (Byrne, 2011; akt. Yaşlıoğlu, 2017: 74-85). Ancak χ^2 örneklem sayısından etkilendiğinden dolayı başka değerlere de bakılmaktadır. DKÖ için uyum iyiliği değerleri Tablo 3.12’de gösterilmektedir. Buna göre; Ki-Kare Uyum Testi, İyi Uyum İndeksi (GFI), Düzeltilmiş İyi Uyum İndeksi (AGFI), Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (RMSEA), Normlaştırılmış Uyum İndeksi (NFI), Incremental Uyum İndeksi (IFI) ve Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (CFI) değerleri iyi uyum şartlarını sağlamaktadırlar. Dolayısıyla Dindarlık Kibri Ölçeğine ait tüm uyum iyiliği değerlerinin iyi uyum gösterdiği ve modelin istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 3.12. Model Uyum İndeksleri

Uyum indeksleri	Model Uyum değerleri	İyi uyum	Kabul edilebilir uyum
Ki-Kare Uyum Test χ^2/df (CMIN/df)	2,163	≤ 3	≤ 5
İyi Uyum İndeksi (GFI)	0,98	$\geq 0,90$	$\geq 0,85$
Düzeltilmiş İyi Uyum İndeksi (AGFI)	0,948	$\geq 0,90$	$\geq 0,90$
Yaklaşık Hataların Ortalama Karekökü (RMSEA)	0,065	$\leq 0,05$	$\leq 0,08$
Normlaştırılmış Uyum İndeksi (NFI)	0,97	$\geq 0,90$	$\geq 0,90$

Incremental Uyum İndeksi (IFI)	0,985	$\geq 0,90$	$\geq 0,90$
Karşılaştırmalı Uyum İndeksi (CFI)	0,983	$\geq 0,90$	$\geq 0,90$

Kaynak: Aracı, Ü. E., & Sezgin, E. K. (2020). Müşteri Vatandaşlık Davranışı Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 1279-1293.

Tablo 3.13'te görüldüğü üzere DFA için yapılan çalışmada EB ve RB boyutları altında yer alan tüm maddeler istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Standardize yol katsayılarının -1 ile +1 arasında yer alması ve 0,5 üzerinde olması yapı geçerliğinin önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Hair et al., 2010). Aynı zamanda hata terimlerinin negatif ve çok büyük olması bir kısım problemlerin göstergesi olabilmektedir (Hair et al., 2010). Şekil 3.2'de görüldüğü gibi EB6 maddesinde hata varyansı diğerlerine göre yüksek (1,19) çıkmıştır. Ancak bu durum sorun teşkil etmemektedir (Büyüköztürk, 2014; akt. Derin, Aydın, ve Kırkıç, 2017: 555). EB için β_1 değerleri; EB4 0,62 ve EB6 için 0,96 elde edilmiştir. RB için β_1 değerleri; RB14 0,76 ve RB16 0,71 olarak belirlenmiştir. Standartlaştırılmış yol katsayılarına baktığımızda değerlerin 0,56 ile 0,922 arasında değişmektedir. Bu değerlerin 0,5 üzerinde olması tercih edilmektedir (Harrington, 2009; akt. İçen, 2020: 725). EB üzerinde en fazla etkiye sahip olan maddenin EB3 ($\beta_0 = 0,84$) olduğu görülmektedir. RB boyutu üzerinde ise en fazla etkiye sahip olan maddenin RB13 ($\beta_0 = 0,922$) olduğu görülmektedir. Model için önerilen herhangi bir hata terimi modifikasyon önerisi bulunmamaktadır. Elde edilen bu veriler DKÖ'nün istatistiki olarak anlamlılığını ve uyumunu desteklemektedir.

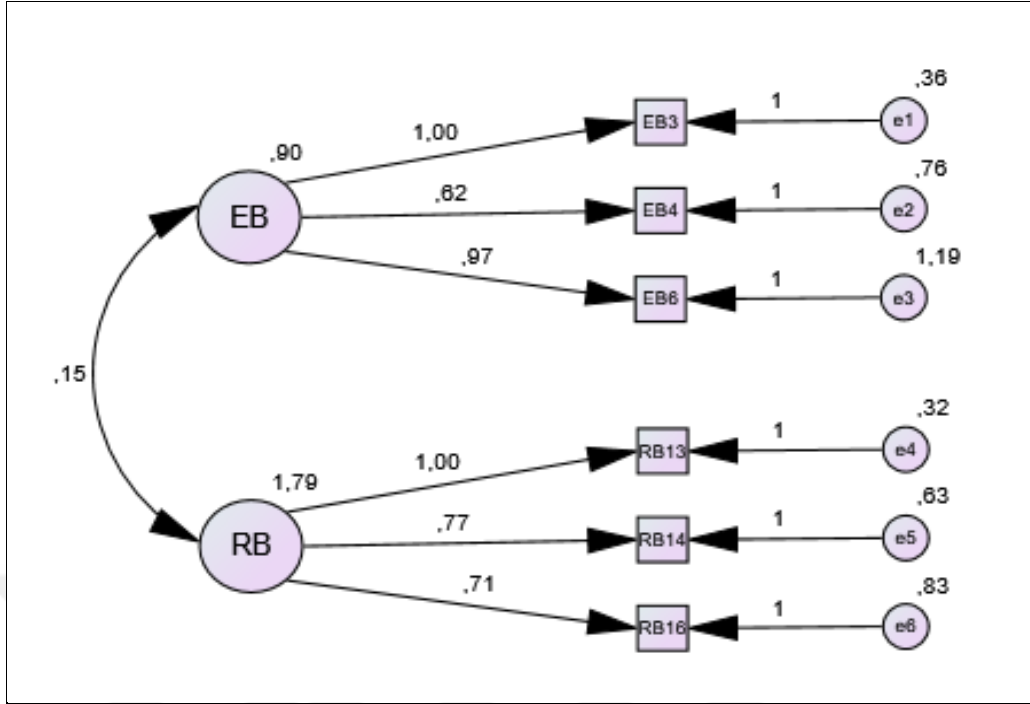
Tablo 3.13. DFA Regresyon Katsayıları

Madde	Yol	Boyut	β_0	β_1	Std. Error	C.R.	p
EB3	<---	EB	0,845	1			
EB4	<---	EB	0,560	0,620	0,093	6,695	***
EB6	<---	EB	0,643	0,965	0,138	6,977	***
RB13	<---	RB	0,922	1			
RB14	<---	RB	0,792	0,768	0,056	13,689	***
RB16	<---	RB	0,721	0,710	0,057	12,567	***

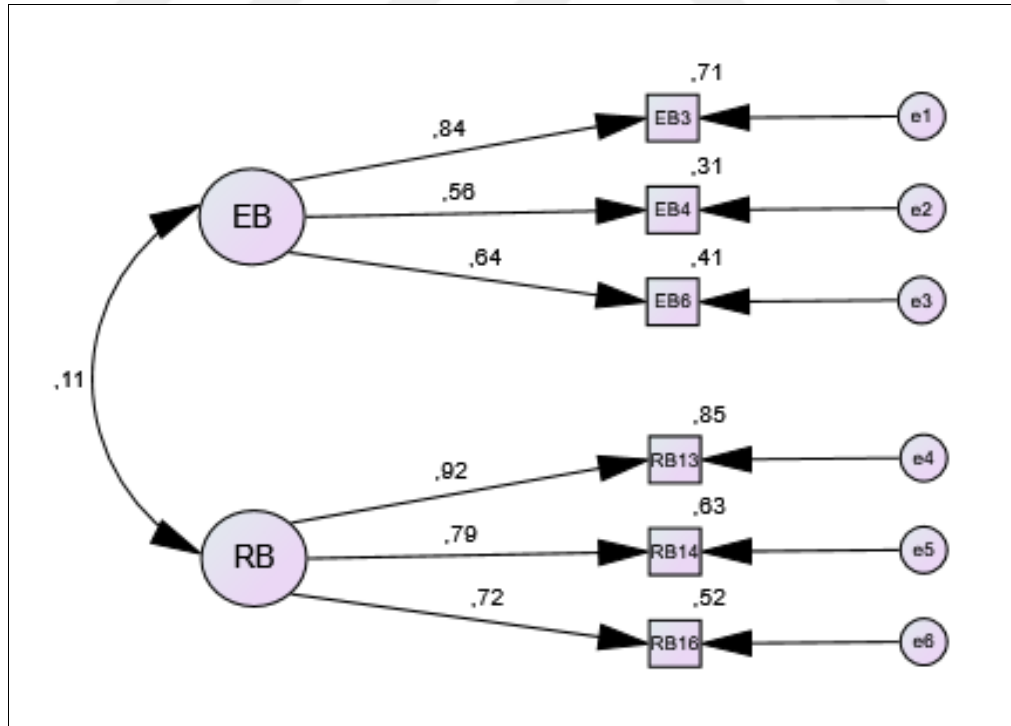
β_0 : Standart yol katsayıları

β_1 : Standart olmayan yol katsayıları

Şekil 3.2 ve Şekil 3.3 DKÖ'ye ait standardize ve standardize olmayan yol diyagramlarını göstermektedir.

Şekil 3.2. Standardize Olmayan Yol Diyagramı

Şekil 3.3. Standardize Yol Diyagramı

Doğrulan DKÖ'nün maddeler arası korelasyon değerleri Tablo 3.14'te gösterilmektedir. Buna göre Entelektüel Boyutu oluşturan maddeler arasında orta düzeyde

anlamli pozitif iliskiler görülmektedir. Ritüel Boyutu oluşturan maddeler arasında ise yine RB13 ve RB14 iliskisi hariç orta düzeyde anlamli iliski söz konusudur. RB13 ve RB14 arasında ise yüksek düzeyde anlamli pozitif bir iliski görülmektedir. Genel olarak ise RB boyutundaki maddeler arası korelasyon EB boyutundaki maddeler arası korelasyona göre daha yüksek derecede görülmektedir. Boyutlar arasındaki maddeler arası iliskilere bakıldığında ise bu iliskilerin oldukça düşük olduğu görülmektedir. Faktör analizinin birbiri ile iliskili maddeleri aynı boyut altında topladığı düşünüldüğünde böyle bir sonucun çıkması gerekmektedir.

Tablo 3.14. Doğrulan DK  için Maddeler arası Korelasyon

	EB6	EB4	EB3	RB13	RB14	RB16
EB6	1					
EB4	0,477**	1				
EB3	0,546**	0,342**	1			
RB13	0,031	0,142*	0,117	1		
RB14	0,101	0,156**	0,183**	0,730**	1	
RB16	-0,031	0,080	0,108	0,666**	0,569**	1

** 0.01 düzeyinde anlamli

* 0.05 düzeyinde anlamli

Doğrulan DK 'n n boyutlar arası korelasyon değerleri Tablo 3.15'te gösterilmektedir. Buna göre DK  ile boyutları arasında orta düzeyde anlamli bir iliski bulunmaktadır. EB boyutunun ölçekle iliskisi anlamli ve orta düzeyde gerçekleşmiştir. RB'nin ise ölçekle olan iliskisi anlamli ve yüksek düzeydedir. Boyutlar arasındaki iliski anlamli ve oldukça düşük düzeyde gerçekleşmiştir.

Tablo 3.15. Doğrulan DK  için Boyutlar arası Korelasyon Analizi

	DK�	EB	RB
DK�	1		
EB	0,692**	1	
RB	0,814**	0,144*	1

**0.01 düzeyinde anlamli

*0.05 düzeyinde anlamli

Tablo 3.16'da hem AFA hem de DFA analizlerinde elde edilen boyutlar arası korelasyon değerleri karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

Tablo 3.16. AFA ve DFA için Karşılaştırmalı Korelasyon Analizi

	AFA			DFA		
	DKÖ	EB	RB	DKÖ	EB	RB
DKÖ	1			1		
EB	0,710**	1		0,692**	1	
RB	0,810**	0,163**	1	0,814**	0,144*	1

**0.01 düzeyinde anlamlı

* 0.05 düzeyinde anlamlı

Her iki analiz sonucunda elde edilen korelasyon değerleri incelendiğinde boyutlar arası ve boyutların ölçekle olan ilişkisi her iki çalışma içinde birbirlerine oldukça yakın görülmektedir. EB ve RB arasındaki ilişkiye baktığımızda her iki analiz için de sırasıyla 0,16 ve 0,14 düzeyinde anlamlı fakat oldukça düşük bir ilişki gözlenmektedir. Bu sonuç da oldukça anlamlı bulunmaktadır. Şöyle ki, faktör analizi ile ortaya çıkan faktörlerin her birisinin ayrı bir yapı oluşturduğu dikkate alındığında faktör analizinin yapısı gereği bir boyutu oluşturan maddelerin birbirleri ile ilişkisi yüksek aynı zamanda diğer boyutta yer alan maddelerle de ilişkisinin zayıf olması gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda yapı geçerliğinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Gümüş ve Alay Özgül, 2017: 874). Ancak bu ilişkinin hiç olmaması manasına gelmemektedir. Çünkü sosyal bilimlerde bir yapıyı oluşturan boyutlar arasında zayıf olsa da bir ilişkinin olması doğal karşılanmalıdır. Boyutların ölçekle olan anlamlı ilişkisi ve boyutlar arası ilişkinin olmaması ya da düşük olması her bir boyutun aynı kavramın farklı yönlerini ölçtüğünü göstermektedir.

3.10. Dindarlık Kibri Ölçeğinin Güvenilirlik Analizleri

Güvenilirlik (reliability) bir ölçme aracının farklı aralıklardaki ölçümlerindeki tutarlılığın (consistency) derecesini göstermektedir (Hair, et al., 2010). Bir ölçeğin güvenilirliğini test etmek için birçok yöntem kullanılmaktadır. İç tutarlılık katsayısı (reliability coefficient) ve test-tekrar-test bu yöntemler arasındadır. Kolay ve tek uygulamaya dayandığından dolayı iç tutarlılık katsayısı hesaplamada Cronbach Alpha (α) kullanılmaktadır. Cronbach Alpha katsayısı bir ölçekte yer alan maddelerin iç tutarlılığını diğer bir ifade ile homojenliğini açıklamak için kullanılmaktadır. Cronbach Alpha katsayısının $0,60 \leq \alpha < 0,80$ arasında yer alması ölçeğin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir (Yıldız ve Uzunsakal, 2017: 19).

Tablo 3.17’de AFA ve DFA ile elde edilen sonuçların güvenilirlik analizleri verilmektedir. 6 maddeden oluşan ölçeğimizin Cronbach’s Alpha katsayısı AFA için 0,68, DFA için ise 0,70 bulunmuştur. Boyutlar itibariyle ise AFA’da EB için 0,71 ve RB için 0,78 olarak gerçekleşmiştir. DFA’da ise EB için 0,70 ve RB için ise 0,67 bulunmuştur. Bu bakımdan her iki uygulamada da hem ölçeğin geneli için hem de ölçek boyutlarının iç tutarlılığının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Güvenilirliği ölçmede Cronbach’s Alpha katsayısı yanında CR (bileşik güvenilirlik) değerinin de kullanıldığı görülmektedir. Kline’e (2015) göre hem alfa hem de CR değerlerinin 0,7’ye yakın ve üzerinde olması ölçeğin oldukça güvenilir olduğunun göstergesidir (akt. Karadal ve Özsungur, 2017: 668). Bizim her iki uygulamamızda da elde edilen güvenilirlik değerleri belirtilen değere ya çok yakın ya da üzerindedir.

Tablo 3.17. Güvenilirlik Analizleri

	AFA				DFA		
	Madde sayısı	Cronbach's Alpha	AVE	CR	Cronbach's Alpha	AVE	CR
DKÖ	6	0,687			0,704		
EB	3	0,714	0,633	0,837	0,705	0,480	0,729
RB	3	0,784	0,696	0,873	0,678	0,666	0,855

Ayrıca DKÖ’nün test-tekrar-test güvenilirliği test edilmiştir. Test-tekrar-test bir ölçme aracının farklı uygulamalarda tutarlı sonuçlar verebilme gücünü göstermektedir (Tezbaşaran, 2008). Test-tekrar-test uygulaması için 26 deneğe 15 gün arayla aynı anket formu uygulanmıştır. İki ölçüm puanları arasındaki fark Shapiro-Wilk testi sonucuna göre normal dağılım göstermemektedir ($p= 0,03$). Dolayısıyla bu kısımdaki analizler için parametrik olmayan testlerden Spearman korelasyonu analizi ve Wilcoxon testi kullanılmıştır. Bu testlerden elde edilen sonuçlar Tablo 3.18’de gösterilmektedir. Korelasyon analizi sonucuna göre iki ölçüm arasındaki gerek ölçek gerekse boyutları açısından anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Wilcoxon testi sonuçlarına göre hem ölçeğin geneli açısından hem de boyutları açısından ilk test ile son test arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık görülmemiştir. Diğer bir ifadeyle ilk teste verilen cevaplar ile son testte verilen cevaplar tutarlılık göstermektedir. Sonuç olarak test-tekrar-test sonuçları ile de ölçeğin güvenilir olduğu ortaya konmuştur.

Tablo 3.18. Test Tekrar Test Spearman Korelasyonu Katsayıları ve Wilcoxon Testi Sonuçları

Boyut	r	n	Z	P
EB	0,841**	26	-,449	0,653
RB	0,614**		-,735	0,462
DKÖ	0,879**		-,506	0,613

** 0,01 düzeyinde anlamlı

3.11. Dindarlık Kibri Ölçeğinin Geçerlik Analizi

Geçerlik, ölçme aracının ölçülmek istenen niteliği ne kadar doğru ölçtüğünü ortaya koymaktadır (Büyüköztürk vd., 2020: 121). Geçerlik (validity) ölçeğin ölçmeye çalıştığı kavramı doğru (accurate) gösterme derecesi olarak ifade edilmektedir. Geçerlik ölçme aracının ölçülmesi amaçlanan kavramı ne kadar iyi tanımladığı ile ilgili iken güvenilirlik (reliability) ölçme aracının tutarlılığı (consistency) ile ilgilidir (Hair et al., 2010).

Bir ölçeğin geçerliği test edilirken genellikle kapsam geçerliği, yapı geçerliği, yakınsak geçerlik ve ıraksak geçerlik ele alınmaktadır. Aşağıda bu konular ele alınmaktadır:

3.11.1. Kapsam Geçerliği (Yüzey Geçerliği)

Kapsam geçerliği (content validity) ya da yüzey geçerliği (face validity) ölçeği oluşturan maddelerin ölçülmek istenen yapıyı ne kadar yansıttığı ile ilgilidir (Hair et al., 2010). Burada amaçlanan şey ölçülmek istenen yapının her yönüyle ölçüldüğünün ortaya konulmasıdır (Apaydın, 2016: 104). Ölçeği oluşturacak maddelerin yazımı öncesinde gerçekleştirilen literatür taraması ve madde yazımından sonra uzman görüşlerinin alınması kapsam geçerliği kapsamında değerlendirilmektedir (Yurdabakan ve Çüm, 2017: 122). Bu bağlamda geliştirilen ölçeğin kapsam geçerliğinin bulunduğu ifade edilebilir.

3.11.2. Yapı Geçerliği

Yapı geçerliğinin amacı ölçeği oluşturan maddelerin, ölçülmek istenen yapıyı, ölçme özelliği taşıyıp taşımadığını tespit etmektir (Apaydın, 2016: 204). Faktör analizleri ile elde edilen bulgularla Entelektüel Boyut ve Ritüel Boyutlardan oluşan DKÖ adlı bir yapıyı ortaya çıkmıştır. Bu yapı DFA ile teyit edilmiştir. Gerek AFA ile elde edilen bulguların uyumlu

olması gerekse DFA sonuçlarının iyi derecede uyumlu olması ile DKÖ'nin yapı geçerliği sağlanmıştır. Ancak bir ölçeğe ilişkin geçerlikten bahsedebilmek için yapısal geçerliğin sağlanması yeterli görülmemektedir. Bundan dolayı, DFA ile sağlanan yapısal geçerlikten başka geliştirilen ölçeğin yakınsak ve ıraksak geçerliklerinin sağlanması da güvenilirlik kapsamında önemli görülmektedir (Yaşlıoğlu ve Atılgan, 2018: 734).

3.11.3. Yakınsak Geçerlik

Yakınsak (convergent) geçerlik ölçeğin boyutlarına ait ifadelerin birbirleriyle ilişkisini ifade etmektedir. Yakınsak geçerlik için birkaç ölçüt kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi faktör yükleridir. Faktör yüklerinin -1 ile + 1 arasında yer alması, anlamlı olması ve 0,5'ten büyük olması yakınsaklığın bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Hair et al., 2010). Tablo 3.13'te görüldüğü üzere bu koşulların sağlandığı görülmektedir.

Yakınsak geçerliğin sağlanması için diğer bir ölçüt, ölçeğe ilişkin tüm CR değerlerinin Ortalama Açıklanan Varyans (AVE) değerlerinden büyük olması ve AVE değerinin de 0,5'ten büyük olması beklenmektedir (Yaşlıoğlu, 2017: 82). Tablo 3.17'de görüldüğü üzere her iki boyutta da CR değerleri AVE değerlerinden büyüktür. Yalnızca EB için AVE değeri 0,48 çıkmıştır. Ancak, Fornell & Larcker'e (1981, 46) göre CR değerinin 0,6'dan büyük olması şartıyla AVE değerinin 0,5'ten küçük olması yakınsak geçerlik bakımından sorun teşkil etmemektedir (akt. <https://www.researchgate.net/post/Is-the-value-of-AVE-less-than-but-close-to-05-acceptable>). Bu bakımdan geliştirilen modelin yakınsak geçerliği sağladığı görülmektedir.

Güvenilirlikle ilgili bilgiler Tablo 3.17'de açıklanmaktadır. Güvenilirlik de yakınsak geçerliğin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. CR (construct reliability) değerinin 0,7'nin üzerinde bulunması bu konuda önemli güvenilirlik ölçüsü olarak kabul edilmektedir. Yüksek CR değeri iç tutarlılığın yüksek olduğunu ve bütün maddelerin gizil yapıyı temsil ettiğini göstermektedir (Hair et al., 2010).

3.11.4. İraksak Geçerlik (Divergent Validity)

İraksak geçerlik bir boyutta yer alan ifadelerin ait oldukları boyutla diğer tüm boyutlardan daha fazla ilişkiye sahip olmaları gerektiğine işaret etmektedir (Yaşlıoğlu, 2017: 82).

Tablo 3.19'daki veriler DKÖ'nün ıraksak geçerliği sağladığını göstermektedir. Şöyle ki tablonun üçüncü sütununda görülen 0,69 ve 0,81 değerleri sırasıyla EB ve RB boyutlarının AVE değerlerinin kareköküdür. Bu değerlerin EB ve RB arasındaki korelasyon değerinden (0,14) büyük olması ölçeğin ıraksak geçerliği sağladığını göstermektedir.

Tablo 3.19. ıraksak Geçerlik (Divergent Vality)

Boyutlar	AVE	AVE karekökü	Boyutlararası korelasyon
EB	0,480	0,693	0,144
RB	0,666	0,816	

SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu araştırmada Dindarlık Kibri Ölçeği geliştirilmesi amaçlanmıştır. Amaca yönelik olarak temel İslami yazın taranmış ve insanların dindarlıkları ile ilgili kibirli davranışları olarak tanımlanan ifadeler tespit edilmiştir. Bu incelemenin sonucunda ilgili yazında dini alanda kibirli davranışların ilim ve amel olarak başlıca iki gruba ayrıldığı görülmüştür.

Yazındaki ifadelerin derlenmesiyle yaklaşık 40 kibir ifadesi tespit edilmiş ve bu ifadeler alan uzmanlarının görüşlerine sunulmuştur. Gelen geri bildirimler neticesinde ifade sayısı 21 olarak belirlenmiştir. Belirlenen bu ifadelerin hedeflenen grupta anlaşılabilirliğini test etmek için Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ilk deneme uygulaması gerçekleştirilmiş ve gelen geri bildirimlere göre 21 maddelik anket formuna son şekli verilmiştir.

Ankette yer alan maddelerin bir ölçek oluşturup oluşturmadığını test etmek amacıyla üç üniversiteden 600 kişilik öğrenci grubuna önceden hazırlanmış anketler dağıtılmış ve geri dönen 567 anket sistematik olarak ikiye ayrılarak AFA ve DFA uygulanmıştır.

AFA sonuçlarına göre DKÖ iki boyuttan oluşmakta ve her boyutta üçer madde yer almaktadır. Birinci boyutta yer alan maddeler insanların amelleri ile kibirlenmesiyle ilgili olduğundan dolayı Ritüel Boyut olarak adlandırılmıştır. İkinci boyutta yer alan maddeler insanların bilgisiyile kibirlenmeleri ile ilgili olduklarından dolayı Entelektüel Boyut olarak adlandırılmıştır. AFA sonucuna göre her iki boyut birlikte DKÖ'nin %67'sini açıklamaktadır.

DFA sonuçları AFA ile elde edilen sonuçları doğrulamaktadır. DFA için kabul edilen uyum indeksleri mükemmel düzeyde iyi uyum göstermiştir. Hem AFA hem de DFA sonuçlarına göre boyutlar arası korelasyon oldukça düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Boyutların ölçekle olan ilişkisi ise yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. Bu da boyutların ölçekle ilgili olduğu fakat boyutların aynı kavramın farklı yönlerini ölçtüğünü göstermektedir.

AFA ve DFA ile elde edilen sonuçların güvenilirliğine baktığımızda ise maddelerin birlikte ve boyutlar itibariyle kavramı ölçme güvenilirliğinin oldukça yüksek düzeyde olduğu görülmektedir.

Araştırmanın başlangıcından sonuna kadar takip edilen süreçte hem ilgili yazın hem de alan uzmanlarının görüşleri dikkate alındığından dolayı geliştirilen DKÖ'nin kavramsal

geçerliğinin sağlandığı söylenebilir. AFA ile elde edilen sonuçlar DFA ile teyit edildiğinden dolayı DKÖ yapısal geçerliği sağlanmıştır.

Bu araştırma ile gerçekleştirilen DKÖ bu alanda yapılan ilk çalışma özelliğini göstermektedir. Araştırmanın farklı gruplarla tekrarlanması ve ilerleyen dönemlerde farklı ve benzer kavramlarla olan ilişkisinin incelenmesi DKÖ kavramının geçerliğine katkı sunacaktır.

Sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda olduğu gibi bu araştırmada da bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Bu sınırlılıklar şu şekilde açıklanabilir:

1. Madde havuzunda yer alan maddelerin “dindarlık kibri” kavramını yansıttığı iddiası araştırmacının ve alan uzmanlarının sübjektif değerlendirmelerine bağlıdır.

2. Ölçek ifadelerine verilen cevaplar, araştırmaya katılanların kendileri ile ilgili sübjektif değerlendirmeleridir.

3. Araştırmada kullanılan faktör analizi ile ilgili bir kısım sınırlılıklar bulunmaktadır. Bunlar faktör analizinin sübjektif yönüyle ilgilidir (Hair et al., 2010; Plucker, 2003: 22): Çıkarılacak faktör sayısına karar verme, rotasyon tekniğine karar verme ve faktör yüklerinin anlamlı olmasına karar verme araştırmacının sübjektif değerlendirmesine bağlıdır.

4. Çalışma grubu yeterli olmakla birlikte zaman ve maliyet baskısından dolayı nispeten küçük belirlenmiştir. Araştırma, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi öğrencileri ile sınırlıdır.

5. Araştırmaya katılan öğrencilerin dindarlık kibri davranışları hakkında bilgi edinmek amacıyla araştırmacı tarafından geliştirilen Dindarlık Kibri Ölçeği kullanılmıştır. Bu nedenle öğrencilerin dindarlık kibri davranışları ölçekte yer alan maddelerle sınırlıdır.

KAYNAKÇA

- AbdelHay. M. F. H. (2016). Religious extremism root causes and potential remedies from the Islamic perspective. *Journal of Faculty of Humanities Studies, Al-Azhar Univ. December*, 18, 31-124. Erişim: 07.02.2022, https://jsh.journals.ekb.eg/article_28226.html
- Akıncı Öztürk, E. (2018). Aiskhylos'un Persler (Persai) tragedyası ve Kserkses'teki aşırı gurur (hybris). *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (3), 375-384. Erişim: 07.02.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos/issue/39491/465741>
- Aksoy, H. (2002). Kınalızade Ali Efendi. *Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 25, 416-417). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 01.02.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kinalizade-ali-efendi>
- Altuntaş, H. ve şahin, M. (2009). Kur'an-ı Kerim Meali. 3. Basım, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Anay, H. (1994). Devvani. *Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 9, 257-262). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 05.02.2022, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/9/C09003452.pdf>
- Apaydın, H. (2016). *Din Psikolojisi terimler sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları.
- Arıcı, M. (2015). Erdemlerin tasavvuru ve tanımı: Taşköprizade'nin erdem şemaları. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 8, 1-37. Erişim: 10.02.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254679>
- Aristoteles. (1995). *Retorik*. Mehmet H. Doğan (çev.). İstanbul: YKY.
- Attar, F. (2006). *Pendnâme*. Ahmet Metin şahin (çev.). İstanbul. Erişim: 10.02.2022, <http://dosyalar.semazen.net/Pendnâme.pdf>
- Ayverdi, İ. (t.y.). *Kubbealtı lügatı*. İstanbul: Kubbealtı Akedemisi Kùltür ve Sanat Vakfı. Erişim: 21.02.2022, <http://www.lugatim.com>
- Azmi, P. M. (2019). *Enîsü'l-Ârifîn: Ahlâk-ı Muhsinî tercümesi*. Fatih Koyuncu (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

- Bayrakdar, M. (1999). İbn Miskeveyh. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 20, 201-208). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 15.02.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-miskeveyh>
- Bion, W. R. (2013). On arrogance. *The Psychoanalytic Quarterly*, 82(2), 277-283. Erişim: 01.02.2022, <https://doi.org/10.1002/j.2167-4086.2013.00028.x>
- Borden, L. A. (2017). *Bosses and burnout: The interpersonal consequences of leader arrogance for subordinates*. Unpublished Ph. D thesis, The Graduate Faculty of the University of Akron.
- Borden, L., Levy, P. E. & Silverman, S. B. (2018). Leader arrogance and subordinate outcomes: the role of feedback processes. *J Bus Psychol*, 33, 345-364. Erişim: 05.09.2021, <https://doi.org/10.1007/s10869-017-9501-1>
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(32), 470-483. Erişim: 05.09.2021, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kuvey/issue/10365/126871>
- Büyüköztürk, Ş., vd. (2020). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Carlson, E. N., (2013). Honestly arrogant or simply misunderstood? Narcissists' awareness of their narcissism. *Self and Identity*, 12(3), 259-277. Erişim: 16.10.2021, <https://doi.org/10.1080/15298868.2012.659427>
- Cleary, M., et al. (2015). Arrogance in the workplace: Implications for mental health nurses. *Issues in Mental Health Nursing*, 36(4), 266-271. Erişim: 18.10.2021, <https://doi.org/10.3109/01612840.2014.955934>
- Costello, A. B. & Osborne, W. J. (2005). Best practices in exploratory factor analysis: four recommendations for getting the most from your analysis, *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 10(7), 1-7. Erişim: 16.10.2021, <https://doi.org/10.7275/jyj1-486>
- Cowan, N., et al. (2019). Foundations of arrogance: A broad survey and framework for research. *Review of General Psychology*, 23(4), 425-443. Erişim: 16.10.2021, <https://doi.org/10.1177/1089268019877138>

- Çağbayır, Y. *Ötüken Türkçe sözlüğü*. Erişim: 01.02.2022, Erişim: 25.10.2021, <http://www.otukensozluk.com/>
- Çağrııcı, M. (1996). Gurur. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 14, 212-213). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 25.11.2021, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14005020.pdf>
- Çağrııcı, M. (2002). Kibir. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 25, 561-562). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 25.11.2021, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/25/C25008364.pdf>
- Çağrııcı, M. (2011). Tehzîbü'l-Ahlâk. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 40, 328-330). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 25.11.2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tehzibul-ahlak>
- Çağrııcı, M. (2017). Gazzâlî. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 13, 489-505). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 25.11.2021, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/13/C13015816.pdf>
- Çınar, S. (2014). Giriş. İstanbul, İ. M. (2014). *Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye: Ahlak-ı Adudiyye şerhi*. Selime Çınar (çev.). içinde. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Çolakoğlu, Ö. M., & Büyükekşi, C. (2014). Açımlayıcı faktör analiz sürecini etkileyen unsurların değerlendirilmesi. *Karaelmas Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 56-64.
- Demirkol, M. (2019). Hüseyin Vaiz-i Kaşîfî ve Ahlak-ı Muhsini isimli eseri. Kaşîfî, H. V. (2019). *Ahlak-ı Muhsini: Kaşîfî'nin Ahlak Kitabı*. Murat Demirkol (haz.). içinde. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Derin, G., Aydın, E., & Kırkıç, K. A. (2017). STEM (fen-teknoloji-mühendislik-matematik) eğitimi tutum ölçeği. *El-Cezeri Journal of Science and Engineering*, 4(3), 547-559.
- Devvânî, C. (2020). *Ahlak-ı Celali: Levami'ul-İşarak fî Mekarimi'l-Ahlak*. Ejder Okumuş (çev.). 3. Baskı, Ankara: Fecr.
- Dillon, R. S. (2015). Humility, arrogance, and self-respect in Kant and Hill. 42-69. in Reason, Value, and Respect. M. Timmons and R. Johnson (ed.). in. Oxford University Press. Erişim: 02.12.2021, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199699575.003.0003>

- Doru, M. N. (2013). Yahya b. Adi. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 43, 237-240). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 02.12.2021, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/43/C43013957.pdf>
- Dyson, R. (2005). *St Augustine of Hippo: the christian transformation of political philosophy*. London: Continuum.
- Ebu Talib el-Mekkî. (2003). *Kutu'l-Kulub fi muameleti'l-mahbub ve vasfu tarik'l-mürîd lâ makâmi't-tevhid: Sevgiye giden yolda kalplerin azığı*. Yakup Çiçek ve Dilaver Selvi (çev.). 2. Baskı. 1. Cilt. İstanbul: Semerkand.
- Ebu Talib el-Mekkî. (2004a). *Kutu'l-Kulub fi muameleti'l-mahbub ve vasfu tarik'l-mürîd lâ makâmi't-tevhid: Sevgiye giden yolda kalplerin azığı*. Yakup Çiçek ve Dilaver Selvi (çev.). 3. Baskı. 2. Cilt. İstanbul: Semerkand.
- Ebu Talib el-Mekkî. (2004b). *Kutu'l-Kulub fi muameleti'l-mahbub ve vasfu tarik'l-mürîd lâ makâmi't-tevhid: Sevgiye giden yolda kalplerin azığı*. Dilaver Selvi (çev.). 3. Baskı. 3. Cilt. İstanbul: Semerkand.
- Ebu Talib el-Mekkî. (2004c). *Kutu'l-Kulub fi muameleti'l-mahbub ve vasfu tarik'l-mürîd lâ makâmi't-tevhid: Sevgiye giden yolda kalplerin azığı*. Dilaver Selvi ve Ali Kaya (çev.). 3. Baskı. 4. Cilt. İstanbul: Semerkand.
- Edib Ahmed Yûkneki. (2019). *Atebetü'l-Hakayık*. İnceleme-Tenkitli Metin- Hatice Coşkun (Ed.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- el-Haddad, Abdullah b. Alevi. (1994). *Risaletü adabü sülûki'l-mürîd*. Muhammed Safvan Mahmud Safi (Ed.). Beyrut: Daru'l-Havi. Akt. Punar, B. B. (2019). Abdullah b. Alevi El-Haddad: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- el-Haddad, Abdullah b. Alevi. (1998). *en-Nesaihu'd-diniyye ve'l-vesaya'l-imaniyye*. Thk. Muhammed Nûreddin Marbû Bencer el-Mekkî. Kahire: Meclisü'l-Benceri, 1418/1998. Akt.: Punar, B. B. (2019). Abdullah b. Alevi El-Haddad: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- En-Nedim, E. M. İ. (2019). *El-Fihrist*. Ramazan Şeşen (çev.). Abdulkadir Coşkun (ed.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

- Erginli, Z. (2006). Muhâsibî. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 31, 13-16). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 02.12.2021, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/31/C31009992.pdf>
- Erkuş, A. (2012). Varolan ölçek geliştirme yöntemleri ve ölçme kuramları psikolojik ölçek geliştirmede ne kadar işlevsel: Yeni bir öneri. *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 3(2), 279-290.
- Fedayi, O. (2007). *Hilmi Ziya Ülken'de dini hayat*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Foduye, Uthman bin. (t.y.). Kitab shifa al-nufus. sokoto, nigeria: Masallacin shehu. Akt. Gokaru, S. U., & Aizan, A. (2016). Diseases and remedies of al-kibr in the light of Uthman bin Foduye's Shifa' al-Nufus. *Journal of Islamic Studies in Indonesia and Southeast Asia*, 1(1), 67-80. Erişim: 20.12.2021, <https://journals.mindamas.com/index.php/insancita/article/view/31/30>
- Fornell, C. & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18, 39-50.
- Gazzâlî. (1981). Kimya-yı Saadet. Mehmed A. Müftüoğlu (çev.). Tashih eden: Hilmi Yavuz. İstanbul: Çile.
- Gazzâlî. (1992a). İhyau Ulumi'd Din. Mehmed A. Müftüoğlu (çev.). Tashih eden: Hilmi Yavuz. 5. Cilt. İstanbul: Akit.
- Gazzâlî. (1992b). İhyau Ulumi'd Din. Mehmed A. Müftüoğlu (çev.). Tashih eden: Hilmi Yavuz. 6. Cilt. İstanbul: Akit.
- Gazzâlî. (2004). *Kalplerin Keşfi: Mûkaşefetü'l-Kulub*. Ali Kaya (çev.). İstanbul: Semerkand.
- Gazzâlî. (2007). *Dil Belası*. M. Hakan Öner (çev.). 9. Baskı, İstanbul: Semerkand.
- Gibbs, N. (2009). November the case for modesty, in an age of arrogance. *Time Magazine*. Erişim: 18.12.2021, <http://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,1933209,00.html>
- Gokaru, S. U., & Aizan, A. (2016). Diseases and remedies of al-kibr in the light of Uthman bin Foduye's Shifa' al-Nufus. *Journal of Islamic Studies in Indonesia and Southeast*

- Asia*, 1(1), 67-80. Erişim: 24.12.2021, <https://journals.mindamas.com/index.php/insancita/article/view/31/30>
- Grenz, S. J. (2000). *Theology for the community of God*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans.
- Gülensoy, T. (1994). Edib Ahmet Yükneki, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 10, 421-422). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 20.12.2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/edib-ahmed-yukneki>
- Gümüş, H., & Alay Özgül, S. (2017). Rekreasyon alanı kullanımına ilişkin katılım engelleri ve tercih etkenleri ölçeklerinin geliştirilmesi. *Journal of Human Sciences*, 14(1), 865-882. Erişim: 13.12.2021, doi:10.14687/jhs.v14i1.4448
- Gürer, A., Bozacı, İ., ve Çiftçi, G. (2018). Algılanan yönetici kibrinin, satış elemanlarının tükenmişlik ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine yönelik bir alan araştırması. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 205-226. Erişim: 08.12.2021, <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.418939>
- Haan, P., Britt, M. M., & Weinstein, A. (2007). Business students' perceptions of arrogance in academia. *College Student Journal*, 41(1), 82-92. Erişim: 12.12.2021, <https://psycnet.apa.org/record/2007-04273-015>
- Hair, J. F., et al. (2010). *Multivariate data analysis*. 7th ed. Pearson Prentice-Hall.
- Hakkı, İ. E. (t.y.). *Marifetname*. Abdullah Aydın (sad.). İstanbul: Sarmaşık.
- Haratian, A. A., Agah, M., & Mousavi, E. (2013). Designing and validating of Islamic scale for arrogance-humility. *Psychology and Religion*, 6(24), 5-22. Erişim: 20.01.2022, <https://www.sid.ir/en/journal/ViewPaper.aspx?id=375527>
- Haratiyan, A., et al. (2017). The Islamic Scale of Arrogance and Humility (ISAH): Factor structure in a non-clinical sample. *International Journal of Behavioral Sciences*, 11(3), 107-113. Erişim: 20.01.2022, http://www.behavsci.ir/article_67982_93aa89f933abdf1801723d5214c529a6.pdf
- Hareli, S., & Weiner, B. (2000). Accounts for success as determinants of perceived arrogance and modesty. *Motivation and Emotion*. 24, 215-236. Erişim: 02.02.2022, DOI:10.1023/A:1005666212320.

- Herbin III, C. V. (2018). *Measuring organizational arrogance: Development and validation of a theory-based instrument*, Yayınlanmamış doktora tezi, Regent University School of Business & Leadership.
- Hökelekli, H. (2010). *Din psikolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Hüseyin b. Hasan. (2018). *Leta'ifü'l-efkar ve kaşifü'l-esrar: kadı hüseyin b. hasan'ın siyasetnamesi inceleme- çeviri- eleştirmeli metin*. Özgür Kavak-Hızır Murat Köse (ed.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İbn Adi, Y. (2013). *Tehzibü'l-Ahlâk*. Harun Kuşlu (çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İbn Ebi'r-Rebi, Ş. A. (2020). *Nusretü'l-Hamîd Alâ Siyâseti'l-Abîd Mikyâsü'l-Ahlâk: Sülûkü'l-Mâlik tercümeleri*. Müşir Nusret Paşa ve Mustafa Zihni Babanzade (çev.). Ali A. Yörük (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İbn Hazm. (2017). *El-Fasl Fi'l-Milel Ve'l-Ehvâ' Ve'n-Nihal: Dinler ve mezhepler tarihi*. Halil İbrahim Bulut (haz.) 1. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İbn Kemma. (2011). Ahlak ve siyaset üzerine düşünceler. Mustakim Arıcı (çev.). *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 167-188.
- İbn Miskeveyh. (2017). *Tezhibu'l Ahlak: Ahlak eğitimi*. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu ve Cihat Tunç (Çev.). 4. Baskı. İstanbul: Büyüyen Ay.
- İbnu'l Cezvi, E. F. (2019). *Ruhun Sağaltımı: et-Tıbbu'l Ruhani*. Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol ve Sema Bolat (çev.). Ankara: Elis.
- İbrahim Tennuri. (2019). *Gülşen-i Niyaz*. Muhittin Bağçeci, Rasim Deniz (haz.). 1. Baskı, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi.
- İçen, M. (2020). A study of reliability and validity for citizenship knowledge and skill scale. *International Journal of Assessment Tools in Education*, 7(4), 715-734.
- İmam Birgivi. (1969). *Tarikat-ı Muhammediyye tercümesi*. C. Yıldırım (çev.). İstanbul: Demir Kitabevi. Akt. Koç, M. (2020). Bir Osmanlı bilgini olarak Mehmed Birgivi'nin eserlerinde takva ve ahlak ilişkisi: Ahlak ve Türk Din Psikolojisi Dergisi. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*, Aralık (2), 39-91.

- İstanbuli, İ. M. (2014). *Şerhu 'l-Ahlaki 'l-Adudiyye: Ahlak-ı Adudiyye şerhi eleştirmeli metin-çeviri*. Selime Çınar (çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İzutsu, T. (t.y.). *Kur'an'da Allah ve insan*. Süleyman Ateş (çev.). İstanbul: Yeni Ufuklar.
- Jefferson, S. P. & Ying-Lei, L. (2020). Arrogance leadership in higher educational organisations, *Journal of Social Sciences and Technical Education*, 1(1), 44-52. Erişim: 21.02.2022, <http://myjms.mohe.gov.my/index.php/jossted/article/view/10257/4846>
- Johnson, R. E., et al. (2010). Acting superior but actually inferior? Correlates and consequences of workplace arrogance. *Human Performance*, 23(5), 403-427, Erişim: 23.02.2022, DOI: 10.1080/08959285.2010.515279
- Kalaycı, N. (2014). Klasik tragedyalarda “yakışsız ölüm”, “yas” ve “tanıklık” sorunu. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(2), 193-210. Erişim: 04.02.2022, <http://www.dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/433/346>
- Kallek, C. (2003). Mâverdî. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 28, 180-186). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 03.02.2022, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/28/C28009120.pdf>
- Kant, E. (1999). *Practical philosophy*. Mary J. Gregor (ed.). Cambridge University. Erişim: 03.02.2022, <https://antilogicalism.files.wordpress.com/2018/04/kant-practical-philosophy.pdf>
- Karacoşkun, M. (2012). Şark-İslam klasiği Pendnâme'ye göre kişilik tipleri ve mutluluk yolları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12(3), 7-29. Erişim: 18.02.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4490/61857>
- Karadal, H. ve Özsungur, F. (2017). Hizmet inovasyon davranışı ile psikolojik sermaye ve etik liderlik ilişkisinin incelenmesi: Adana Örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 663-672.
- Kaşifi, H. V. (2019). *Ahlak-ı Muhsini: Kaşifi'nin ahlak kitabı*. (İnceleme-Çeviri-Tıpkı Basım). Murat Demirkol (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Katz, L. G. (1993). *Distinctions between self-esteem and narcissism: Implications for practice*. Perspectives from ERIC/EECE: A Monograph Series, No. 5. Erişim: 02.03.2022, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED363452.pdf>

- Kaya, M. (2016). Ebû Bekir er-Razi'nin hayatı, eserleri ve felsefesi. Razi, E. B. (2016). *Felsefe Risaleleri*. Mahmut Kaya (çev.). içinde. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Kınalızade, A. E. (2020). *Ahlak-ı Alai*. Murat Demirkol (Sad.). 3. Baskı, Ankara: Fecr.
- Kınalızade, A. E. (t.y.). *Ahlak-ı Alai: Ahlak ilmi*. Hüseyin Akgül (Haz.). İstanbul. Tercüman Gazetesi.
- Koç, M. (2020). Bir Osmanlı bilgini olarak Mehmed Birgivi'nin eserlerinde takva ve ahlak ilişkisi: Ahlak ve Türk Din Psikolojisi Dergisi. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*. Aralık (2), 39-91.
- Konevi, S. (2009). *Fususü'l-hikem'in Sırlar: El-Fükuk fî-esrar-ı müstenidat-i hikemi'l-fusus*. Ekrem Demirli (Çev.). İstanbul: İz.
- Küçük, H. (2020). Altıncı baskıya önsöz. El-Muhâsibî, H. (2020). *Er-Riaye: Nefis muhasebesinin temelleri*. Hülya Küçük ve Şahin Filiz (çev.). 6. Baskı. İçinde. İstanbul: İnsan.
- Küçük, H. ve Filiz, Ş. (2020). Giriş: Tasavvufun mahiyeti, tarihçesi ve Haris el-Muhâsibî. El-Muhâsibî, H. (2020). *Er-Riaye: Nefis Muhasebesinin Temelleri*. Hülya Küçük ve Şahin Filiz (çev.). 6. Baskı. İçinde. İstanbul: İnsan.
- Mâverdî, E. H. (2019). *Dürerü's-Süluk Fi Siyaseti'l-Müluk: Mâverdî'nin siyasetnamesi*. (İnceleme-Çeviri Metin-Tıpkı Basım). Özgür Kavak (çev.). Abdüsselam Arı (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Mevlana Celaleddin-i Rûmî. (2015). *Mesnevi-i manevi*. Derya Örs ve Hicabi Kırılancı (çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Milyavsky, M., et al. (2017). Evidence for arrogance: On the relative importance of expertise, outcome, and manner. *PLoS One*, 12(7), 1-31. Erişim: 02.03.2022, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0180420>
- Muhâsibî, H. (2020). *Er-Riaye: Nefis muhasebesinin temelleri*. Hülya Küçük ve Şahin Filiz (çev.). 6. Baskı, İstanbul: İnsan.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. (1374-75/1955-56). *el-Câmi'u's-şâhih*. Muhammed Fuâd Abdülbâki (nşr.). Kahire: y.y.

- Necmeddin-i Daye. (2020). *İrşâdü'l-Mürîd İle'l-Murâd: Mirsâdü'l-İbâd Tercümesi*. Kasım b. Mahmud Karahisari. Azmi Bilgin ve Fakirullah Yıldız (çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Neyrizi, M. A. Ş. (2018). *Miftahu's-Sa'ade Fi Kava'idi's-Siyade: Neyrizi'nin Siyasetnamesi*. (İnceleme-Çeviri). Abdollah Dodangeh (çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Oktay, A. S. (2019). *Kınalızade Ali Efendi ve Ahlak-ı Alai*. 5. Baskı, İstanbul: İz.
- Okuyan, M. (2006). Necmeddîn-İ Dâye. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 32, 496-497). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 05.03.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/necmeddin-i-daye>
- Özcan, A. (1988). Abdurrahman Şeref. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 1, 175). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 02.03.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrahman-seref>
- Özdemir, A. (2017). Kur'an'da tekebbür ehlinin özellikleri. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(3), 1591-1622. Erişim: 03.03.2022, <https://dergipark.org.tr/en/pub/cuid/issue/32430/337359>
- Özmen, F. (2012). Dönemin şiirlerinden örneklerle Cahiliye Araplarında ahlak. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 300-328. Erişim: 07.03.2022, <http://www.itobiad.com.tr/pub/issue/8759/109299>
- Padua, R. N., & Lerin, M. M. (2010). Patterns and dynamics of an arrogancecompetence theory in organizations. *Liceo Journal of Higher Education Research*, 6(2), 76-97. Erişim: 11.03.2022, doi: <http://dx.doi.org/10.7828/ljher.v6i2.66>
- Parlatır, İ. (2009). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. 2. Baskı, Ankara: Yargı.
- Plucker, J. A. (2003). Exploratory and confirmatory factor analysis in gifted education: examples with self-concept data. *Journal for the Education of the Gifted*, 27(1): 20-35. Erişim: 22.03.2022, <https://doi.org/10.1177/016235320302700103>
- Polater, K. (2013). Kur'an açısından kibir sorunu ve sonuçları. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 63-88. <https://dergipark.org.tr/en/pub/cuifd/issue/4289/254681?publisher=cumhurilhyt>

- Razi, E. B. (2016). *Felsefe risaleleri*. Mahmut Kaya (çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Rezaeian, H., et al. (2016). Mediating role of the trait of greed in the relationship between arrogance and jealousy. *Islam and Psychological research*, 2(4): 85-98.
- Rowatt, W., et al. (2006). Development and initial validation of an implicit measure of humility relative to arrogance. *Journal of Positive Psychology*, 1, 198-211.
- Ruvio, A. A. & Shoham, A. (2016). Consumer arrogance: Scale development and validation. *Journal of Business Research*, 69(10), 3989-3997. Erişim: 09.03.2022, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.06.004>
- Ruvio, A., Shoham, A., & Shlomo, H. (2007). Consumers' arrogance: Construct conceptualization and preliminary validation evidence. In NA- *Advances in Consumer Research*. 34, Gavan Fitzsimons and Vicki Morwitz (Eds), Duluth, MN: Association for Consumer Research, 677-678. Erişim: 04.04.2022, <http://www.acrwebsite.org/volumes/12587/volumes/v34/NA-34>
- Sapnas, K. G. & Zeller, R. A. (2002). Minimizing sample size when using exploratory factor analysis for measurement. *Journal of Nursing Measurement*, 10(2):135-53. Erişim: 04.04.2022, <https://connect.springerpub.com/content/sgrjnm/10/2/135.abstract>
- Selvi, D. (2012). *Kaynaklarıyla tasavvuf*. 12. Baskı, İstanbul: Semerkand.
- Silverman, S., et al. (2012). Arrogance: A formula for leadership failure. *Industrial and Organizational Psychology*, 50(1), 21-28. Erişim: 04.04.2022, https://www.researchgate.net/publication/234834576_Arrogance_A_Formula_for_Leadership_Failure
- Şahinoğlu, M. N. (1989). Ahlak-ı Celali. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 2, 16). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 04.03.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlak-i-celali>.
- Şeref, A. (2012). *Ahlak ilmi*. Mevlüt Uyanık ve Aygün Akyol (çev.). Ankara: Elis.
- Şirinov, A. (2012). Nasirüddin Tûsi. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 41, 437-442). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 04.02.2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/Tûsî-nasiruddin#1>
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. 6th Edition, Pearson.

- Tanesini, A. (2016). ‘Calm down, dear’: Intellectual arrogance, silencing and ignorance. *Aristotelian Society Supplementary Volume*, 90(1), 71–92, Erişim: 06.02.2022, <https://doi.org/10.1093/arisup/akw011>
- Tanesini, A. (2018). Arrogance, anger and debate. *Symposion: Theoretical and Applied Inquiries in Philosophy and Social Sciences* [Special issue on Skeptical Problems in Political Epistemology, edited by Scott Aikin and Tempest Henning], 5(2), 213-227. Erişim: 08.02.2022, <https://doi.org/10.5840/symposion20185217>
- Tarnabati el-Fasi, M. M. (2019). *Bülûğu aksa ’l-meram fî şerefi ’l-ilmı ve ma yete ’allaku bihi mine ’l-ahkam: İlim ve eğitim ahlakı*. Muhammet Şevki Aydın (çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Taşköprizade, İ. (2014). *Şerhu ’l-ahlaki ’l-adudiyye: Ahlak-ı adudiyye şerhi*. Metin-Çeviri. Elzem İçöz ve Mustakim Arıcı (metin). Mustakim Arıcı (çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Tatar, A., Saltukoğlu, G. & Özmen, E. (2018). Madde yanıt kuramıyla öz bildirim türü stres ölçeği geliştirme çalışması-ı: madde seçimi, faktör yapısının oluşturulması ve psikometrik özelliklerinin incelenmesi. *Nöropsikiyatri Arşivi*, 55(2), 161-170. Erişim: 04.02.2022, <https://doi.org/10.5152/npa.2017.18065>
- Tezbasaran, A. (2008). *Likert Tipi Ölçek Hazırlama Kılavuzu*. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- TDK. *Güncel Türkçe sözlük*. Erişim: 01.02.2022, <https://sozluk.gov.tr/>
- et-Tirmizi, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre. (1996). *el-Câmiul-Kebîr*. 1. Baskı. 3-4 cilt. Beyrût: Daru’l-Ğarbi’l-İslamî.
- Topaloğlu, A. (1999). İbn Kemmine. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 20, 127-129). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 17.11.2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-kemmune>
- Tracy, J. L., & Prehn, C. (2012). Arrogant or self-confident? The use of contextual knowledge to differentiate hubristic and authentic pride from a single nonverbal expression. *Cognition & Emotion*, 26(1), 14-24. Erişim: 17.11.2021, <https://doi.org/10.1080/02699931.2011.561298>
- Tûsî, N. (2021). *Ahlak-ı Nasiri*. 4. Baskı, İstanbul: Litera.

- Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf terimleri sözlüğü*. 1.Baskı, İstanbul: Kabalcı.
- Uyanık, M., Akyol, S., ve Bolat, S. (2019). İbnu'l Cevzi ve ruhun sağaltımı. İbnu'l Cezvi, E. F. (2019). 1. Bölüm: *Ruhun Sağaltımı: et-Tıbbu'l Ruhani*. Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol ve Sema Bolat (çev.). içinde. Ankara: Elis.
- Veselka L, Giammarco, E. A., & Vernon, P. A. (2014). The dark triad and the seven deadly sins. *Personality and Individual Differences*, 67, 75-80. Erişim: 26.11.2021, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.01.055>.
- Whittaker, T. A. (2016). Structural equation modeling in applied multivariate statistics for the social sciences analyses with SAS and IBM's SPSS. Keenan A. Pituch and James P. Stevens (Ed). 6. edition, 639-726, New York: Taylor & Francis.
- Wikipedia, *Augustinus*. Erişim: 27.11.2021, https://tr.wikipedia.org/wiki/Augustinus#G%C3%BCnah_%C3%BCzerine
- Williams, B., Onsman, A. & Brown, T. (2010). Exploratory factor analysis: A five step guide for novices. *Journal of Emergency Primary Health Care*, 8(3), 1-13. Erişim: 28.11.2021, <https://doi.org/10.33151/ajp.8.3.93>
- Yaşlıoğlu, D. T., ve Atılgan, Ö. (2018). Karanlık üçlü ölçeği: Türkçe'ye uyarlama, güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(3), 725-739.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlik: Keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.
- Yavuz, Ş. Y. ve Avcı, C. (1999). İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. (C 20, 543-549). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Erişim: 17.11.2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-cevzi-ebul-ferec#1>
- Yegin, A. (1983). *Osmanlıca Türkçe Yeni Lügat*, 4. Baskı, İstanbul: Hizmet Vakfı,
- Yıldız, D. & Uzunsakal, E. (2018). Alan araştırmalarında güvenilirlik testlerinin karşılaştırılması ve tarımsal veriler üzerine bir uygulama. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 14-28.

Yurdabakan, İ. ve Çüm, S. (2017). Davranış bilimlerinde ölçek geliştirme (açıklayıcı faktör analizine dayalı). *TJFMPC*, 11(2): 108-126. Erişim:07.11.2021, <https://doi.org/10.21763/tjfmpe.317880>

Erişim: 17.09.2021, <https://www.researchgate.net/post/Is-the-value-of-AVE-less-than-but-close-to-05-acceptable>

Erişim: 10.09.2021, <https://eistatistik.com/>

Erişim: 08.10.2021, [https://www.youtube.com/watch?v=ANK95x9-5BE&list=PLH2Z8oKOErlsFHtCnJO7XaTw2ZwNF9g3q&index=4,\)](https://www.youtube.com/watch?v=ANK95x9-5BE&list=PLH2Z8oKOErlsFHtCnJO7XaTw2ZwNF9g3q&index=4,)

EKLER

Ek-1. Kibir Davranışları, Davranış Özellikleri ve Kaynakları

Davranış	Davranış özellikleri	Kaynak
1. Dini bilgiler öğrettiğim insanların beni arayıp sormalarını beklerim.	Büyükleme, kimseyi beğenmeme,	Gazzâlî, 335; Muhâsibî, 2010: 404-407
2. Dini konulardaki bilgim nedeniyle bana saygı duyulması gerektiğini düşünürüm.	kendini yüksekte görme, kendini değerli	Gazzâlî, 1981: 487; Muhâsibî, 2010: 406
3. Çevremdeki insanlara göre dini bilgimin daha fazla olduğunu düşünürüm.	sanma, kendini diğer insanlardan hayırlı görme,	Muhâsibî, 2010: 404, 405; el-Mekkî, 2004a: 64; Padua vd., 2010: 80; Johnson vd., 2010: 421
4. Etrafımdaki insanların dini konulardaki bilgisizlikleri beni hayrete düşürür.	kendini diğer insanlardan üstün görme,	el-Mekkî, 2004a: 64; Muhâsibî, 2010: 404, 405
5. Dini konularda insanlara nasihat ederken sesimi yükseltirim.	insanlara tepeden bakma, tenezzül etmeme,	el-Mekkî, 2004a: 64; Kınalızade, 252-253; Muhâsibî, 2010: 404, 405
6. Dini konularda benden daha az bilgili bir insanla bir tutulmak beni rahatsız eder.	insanları tahkir etme, bilerek doğruyu	Gazzâlî, 1992b: 342; Muhâsibî, 2010: 414; Tanesini, 2018: 221
7. Dini konularda, başkalarından bir şey öğrenmeye ihtiyacım olmadığını düşünürüm.	kabul etmeme, tartışmalardan mutlaka galip	Kınalızade, 252-253; Muhâsibî: 2010: 401
8. Dini konularda başkalarının söyledikleri doğru olsa bile kabul etmem.	çıkma isteği, başa kalkma, insanları zelil	Kınalızade, 252-253; Muhâsibî: 2010: 401
9. Dini konularda fikirlerime karşı çıkılmasından rahatsızlık duyarım.	görme, insanları	Gazzâlî, 1981: 401, 485, 491
10. Allah katındaki derecem diğer insanlara göre daha üstün olduğunu düşünürüm.	azarlama, kendini eleştirenlere	Gazzâlî, 335; Gazzâlî, 1981: 487; Muhâsibî, 2010: 407 409
11. Kurtuluşa erenlerden olduğumu düşünürüm.	kızma, topluluğa karışmama,	Gazzâlî, 335; Gazzâlî, 1981: 487; Muhâsibî, 2010: 407 409
12. Dualarımın başkalarının dualarından daha etkili olduğuna inanırım.	ayıplama, alay etme, övünme,	Gazzâlî, 335; Gazzâlî, 1981: 487; Muhâsibî, 2010: 407 409
13. Bana kötülük yapanların Allah tarafından anında cezalandırılacağına inanırım.	karşılık gözetme	Gazzâlî, 338; Gazzâlî, 1981: 489
14. Benim gibi dindar bir insanın kıymetinin yeterince bilinmemesine üzülürüm.		İbrahim Hakkı, 1037

15. İbadetlerini yerine getirmeyen kişilerle aynı ortamları paylaşmak istemem.	Yazar
16. Allah rızası için yaptığım iyiliklerin unutulması beni üzer.	Gazzâlî, 1981: 487; Muhâsibî, 2010: 406
17. Dini kurallara uygun giyinişimden dolayı toplum içinde önde görülmek isterim.	Yazar
18. Bazen çok sade kıyafetler giyerek kendimi diğer insanlardan daha dindar göstermek isterim.	Muhâsibî, 2020: 412
19. Dini kurallara uygun giyinişim nedeniyle, Allah'ın bağışlamasına diğer insanlardan daha layık olduğumu düşünürüm.	Yazar
20. Kılık kıyafeti dini kurallara uygun olmayanlara selam vermek istemem.	Yazar
21. Kılık kıyafeti dini kurallara uygun olmayanları ciddiye almam.	Yazar

Ek-2. Anket Formu

ANKET FORMU

Değerli arkadaşlar,

Bu form, yüksek lisans tezime veri toplamak üzere hazırlanmıştır. Ankette bulunan sorulara vereceğiniz cevaplar tarafımızca saklı tutulacak ve tamamen bilimsel amaçlı olarak kullanılacaktır. Anket sonuçlarının sağlıklı olabilmesi için soruları lütfen samimi ve doğru olarak cevaplandırınız. İlgi ve yardımlarınız için şimdiden teşekkür ederim.

Yüksek Lisans Öğrencisi: Meryem ÜNAL

Cinsiyet	Kadın ()	Erkek ()					
Mezun olduğunuz lise türü	İmam-Hatip Lisesi ()	Fen Lisesi ()	Anadolu Lisesi ()	Düz Lise (.)	Diğer:... ...		
Şu anda öğrenim gördüğünüz üniversite/ fakülte							
Kaçıncı sınıfsınız	Hazırlık ()	1. Sınıf ()	2. Sınıf ()	3. Sınıf ()	4. Sınıf ()		
Yaşınız							
Medeni durumunuz	Evli ()	Bekar ()					
			Her zaman	Sık sık	Ara sıra	Nadiren	Hiçbir zaman
1. Dini bilgiler öğrettiğim insanların beni arayıp sormalarını beklerim.							
2. Dini konulardaki bilgim nedeniyle bana saygı duyulması gerektiğini düşünürüm.							
3. Çevremdeki insanlara göre dini bilgimin daha fazla olduğunu düşünürüm.							
4. Etrafımdaki insanların dini konulardaki bilgisizlikleri beni hayrete düşürür.							
5. Dini konularda insanlara nasihat ederken sesimi yükseltirim.							
6. Dini konularda benden daha az bilgili bir insanla bir tutulmak beni rahatsız eder.							
7. Dini konularda, başkalarından bir şey öğrenmeye ihtiyacım olmadığını düşünürüm.							
8. Dini konularda başkalarının söyledikleri doğru olsa bile kabul etmem.							
9. Dini konularda fikirlerime karşı çıkılmasından rahatsızlık duyarım.							
10. Allah katındaki derecem diğer insanlara göre daha üstün olduğunu düşünürüm.							
11. Kurtuluşa erenlerden olduğumu düşünürüm.							
12. Dualarımın başkalarının dualarından daha etkili olduğuna inanırım.							

13. Bana kötülük yapanların Allah tarafından anında cezalandırılacağına inanırım.					
14. Benim gibi dindar bir insanın kıymetinin yeterince bilinmemesine üzülürüm.					
15. İbadetlerini yerine getirmeyen kişilerle aynı ortamları paylaşmak istemem.					
16. Allah rızası için yaptığım iyiliklerin unutulması beni üzer.					
17. Dini kurallara uygun giyinişimden dolayı toplum içinde önde görülmek isterim.					
18. Bazen çok sade kıyafetler giyerek kendimi diğer insanlardan daha dindar göstermek isterim.					
19. Dini kurallara uygun giyinişim nedeniyle, Allah'ın bağışlamasına diğer insanlardan daha layık olduğumu düşünürüm.					
20. Kılık kıyafeti dini kurallara uygun olmayanlara selam vermek istemem.					
21. Kılık kıyafeti dini kurallara uygun olmayanları ciddiye almam.					

Ek-3. Dindarlık Kibri Ölçeği (DKÖ) Formu

Dindarlık Kibri Ölçeği (DKÖ) Formu

		Her zaman	Sık sık	Ara sıra	Nadiren	Hiçbir zaman
Ritüel Boyut	RB13. Bana kötülük yapanların Allah tarafından anında cezalandırılacağına inanırım.	5	4	3	2	1
	RB14. Benim gibi dindar bir insanın kıymetinin yeterince bilinmemesine üzülürüm.	5	4	3	2	1
	RB16. Allah rızası için yaptığım iyiliklerin unutulması beni üzer.	5	4	3	2	1
Entelektüel Boyut	EB3. Çevremdeki insanlara göre dini bilgimin daha fazla olduğunu düşünürüm.	5	4	3	2	1
	EB4. Etrafımdaki insanların dini konulardaki bilgisizlikleri beni hayrete düşürür.	5	4	3	2	1
	EB6. Dini konularda benden daha az bilgili bir insanla bir tutulmak beni rahatsız eder.	5	4	3	2	1

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Meryem ÜNAL

Doğum Yeri:

Doğum Tarihi:

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans Öğrenimi: Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (devam ediyor)

Bildiği Yabancı Diller: Arapça, İngilizce

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurumlar ve Yıl: Taşova Süleyman Bursalı Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, 2020- devam ediyor

İLETİŞİM

E-posta Adresi: